

Peđa Milosavljević

**ANATOMIJA
ELITISTIČKE DEMOKRATIJE**

Biblioteka MISAO

Duga dizajn, 2018

Peda Milosavljević
Anatomija elitističke demokratije

Izdavač:
Duga design, Beograd

Za izdavača:
Srđan Veličković

Redaktor:
Darko Tadić

Lektor:
Ljiljana Čolović

Tiraž:
100

Štampa:
Skripta Internacional Beograd

Prvo izdanje, 2018

Sadržaj:

Predgovor	7
Političke ideologije kapitalizma	9
Pravne konstrukcije liberalizma	12
Demos kao politička klasa	18
Politička klasa u elitističkoj demokratiji	22
Vladavina prava u elitističkoj demokratiji	29
Privredni rast i demokratske prakse	37
Stari vek i uvođenje demokratije	45
Stari vek i prekid sa neposrednom demokratijom	50
Feudalizam i ostaci neposredne demokratije	57
Navodni oblici neposredne demokratije	
u kapitalizmu ili potpuni raskid sa demokratijom	63
Elitistička demokratija kao oblik oligarhijskog režima	71
Lažna alternativa liberalnog kapitalizma	80
Razlozi sukoba kapitalizma i neposredne demokratije	86
Virtuelna stvarnost liberalnog kapitalizma	94
Pasivan ili aktivan otpor posrednoj demokratiji	98
Teorijska i ideološka podloga zahteva za	
neposrednu demokratiju	100
Uloga države u reafirmisanoj ideji demokratije	102
Trostruka devolucija	109
Pravo na imovinu i slobodno kretanje kapitala	111
Opštost volje kao najvažniji cilj neposredne	
demokratije	116
Umesto pogovora	123
Literatura	125

Predgovor

Demokratija je jedna od onih filzofskih ideja koja je možda najviše od svih ideja zaopkupljala ljudski um u proteklih dve hiljade godina. Rođena u antičkoj Grčkoj, ova ideja o postizanju savršenog oblika ljudskog društva predstavlja kamen temeljac promišljanja ljudske sudbine, koja ni do danas nije izgubila na svojoj aktuelnosti. Kako čovek treba da živi? Civilizacija da napreduje? Da li postoji idealno društvo stvoreno po meri Čoveka?

Danas, u informatičkom digitalnom dobu XXI veka, čini se da je ovo pitanje o demokratiji aktuelnije više nego ikada. U izvanrednoj knjizi Peđe Milosavljevića, jednoj vrsti anatomije demokratije liberalnog kapitalizma kao dominantnog oblika organizacije moderne civilizacije, nalazimo put da se ova večna životna pitanja promisle, uobličie i ponude neki odgovor.

Autor u ovom delu ispituje kakav je odnos ideje demokratije i savremenog neoliberalnog kapitalizma, koji danas predstavlja oblik društva u kome živi većina ljudi Zapada. Pravnik i advokat po profesiji, humanista po životnom opredeljenju, Peđa Milosavljević nas na zanimljiv način, jednostavnim i preciznim stilom, vodi na putovanje kroz istorijsko vreme, analizirajući koncept demokratije kakav smo nasledili od starih Grka, i postavlja pitanje o njegovoj ulozi i posledicama uticaja liberalnog kapitalizma u poslednja dva veka. Pitanja su teš-

ka, često i bolna. Svojim briljantnim kritičkim stavom, potkrepljenim brojnim dokazima o idejama i zabrudama iz prošlosti, pred nama se prostire slika često tragičnih pokušaja da se velika ideja demokratije, skrojena po meri Čoveka, uklopi sa njegovim ekonomskim, pravnim i životnim potrebama, u jednu manje-više skladnu, idealnu celinu.

Knjiga je podeljena u tri dela. U prvom delu, autor nas upoznaje sa suštinom liberalnog kapitalizma i njegovim savremenim oblicima postojanja, kao oblika modernog ljudskog društva zapadne civilizacijske hemisfere. U drugom delu, imamo prilike da sagledamo kratak istorijski pregled razvoja neposredne demokratije, onako kako je promišljena u idejama starih antičkih filozofa i njen razvoj do početka moderne. Treći deo knjige predstavlja samu suštinu ove anatomije: vidimo pad jedne izvorne ideje, odnosno njenu transformaciju koja se pretvara u svoju suprotnost. Autor nam jasno i efikasno skreće pažnju na odnos demokratije i liberalizma, koji je u formi opšte globalizacije pokazao svoje ružno lice.

U tom smislu, u zaključku knjige, Milosavljević podvlači nespojivost same suštine izvorne ideje demokratije i njenog današnjeg spoja sa kapitalizmom kao društvenim sistemom u kome savremeni čovek živi. *Anatomija elitističke demokratije* postavlja pitanja koja zahtevaju jasne odgovore, ali i potrebu da i mi, kroz promišljanja pitanja koja je u knjizi postavio autor, odgovorimo na ovaj izazov i kroz delanje izborimo pravo na srećniji i bolji svet.

dr Darko Tadić

I DEO

DEMOKRATIJA U LIBERALNOM MODELU KAPITALIZMA

Političke ideologije kapitalizma

Krajem XV veka na istorijskoj sceni započinje proces smene feudalnih proizvodnih odnosa kapitalističkim načinom proizvodnje. U jezgru kapitalističkih proizvodnih odnosa nastaju, najpre, dve međusobno suprotstavljene političke ideologije – liberalizam i konzervativizam, a nešto kasnije i treća, njima suprotstavljena ideologija – socijalizam. Konzervativci se pre Francuske revolucije protive novoj situaciji koja nastaje kao proizvod modernosti. Reč je o ideji po kojoj je kraljevska vlast smenjiva. Nakon Francuske revolucije konzervativci koriguju stav u pogledu smenjivosti kraljevske vlasti prihvatajući diktat realnosti i ideju da legitimitet kraljeve vlasti ne dolazi od boga, već da epicentar suverenosti treba tražiti na nekom drugom mestu. Ovakvim stavom, oni se izjednačavaju sa liberalima.

Međutim, između ove dve ideologije u nastajanju dolazi do razmimoilaženja po pitanju na kom mestu se tačno klica suverenosti u stvarnosti nalazi. Na ovoj istorijskoj tački postignuta je saglasnost između dve ideologije da osnov državne vlasti ne dolazi od volje bogova, ali nije još bilo sasvim jasno kuda treba skrenuti pogled ukoliko nebo više nije predmet posmatranja.

Iz osnovne razlike u vezi sa nosiocem suverenosti nastaju i druge razlike između tradicionalnih ideologija. Dok konzervativci u kapitalizmu, nakon konačnog rušenja feudalizma, tradicionalne društvene grupe i esnafa shvataju kao nosioce suverenosti, liberalna politička misao za nosioca suverenosti proglašava građanina, tj. narod, ali shvaćen kao zbir individualnih fizičkih lica. Socijalizam, koji se na političkoj sceni javlja relativno kasno, sredinom XIX veka, slično liberalizmu, vidi narod kao nosioca suvereniteta, samo bez pojedinca kao osnovnog nosioca, već narod *in abstracto*.

Od samog nastanka, liberalna varijanta kapitalističkog obrasca bila je u prednosti i s vremenom je postigla stanje u kojem se ostale dve ideologije ne nadmeću sa njom da bi je smenile na sceni političkih ideja i strategija, već da bi se u nju utopile i time je osvežile dajući joj dodatnu snagu i legitimitet. Tako, s vremenom nastaju izrazi *levi* i *desni centar*, kao eufemizmi za stanje u kojem je na političkoj sceni, zapravo, samo jedna ideologija.

Svaka od ove tri tradicionalne političke ideologije osmišljava čitav sistem pravnih konstrukcija, koje za cilj imaju zaštitu nosioca suverenosti. Liberalizam, kao pobednička paradigma, pomoću elitističke demokratije, proglašava sebe za zaštitnika građanina-pojedinca, koji je, ujedno, i nosilac dela suvereniteta. Dakle, cilj svih pravnih konstrukcija liberalizma je, ispočetka, bio da zaštiti svakog pojedinačnog građanina svake

države na planeti, kao nosioca dela suvereniteta. Ovaj cilj, s vremenom, doživljava mutaciju pa sistem pravnih i političkih konstrukcija, evolutivno, preuzima funkciju zaštite vladajuće klase, umesto prvobitne – zaštite pojedinca kao nosioca dela suverenosti. U ovoj knjizi pokušaćemo da odgovorimo na pitanje kako je došlo do zamene prvobitnog, javno proklamovanog cilja novim i skrivenim ciljem, koji, u svakodnevnoj praksi, političke i ekonomske elite ostvaruju. Takođe, pokušaćemo da osvetlimo načine na koje se demokratski procesi i neposredne demokratske prakse mogu u budućnosti ostvarivati u korist građanstva, a ne na njegovu štetu.

U ovom procesu mutacije cilja, koji je nova istorijska pozornica postavila pred vladajuću ideologiju, ključnu ulogu je odigrala elitistička demokratija, koja se u političkoj filozofiji eufemistički naziva *liberalna demokratija*. Ova lažno predstavljena pojava, u liberalnoj paradigmi, nužno se javlja uz pojam vladavine prava sa svim pravnim konstrukcijama koje njegova sadržina podrazumeva, a među kojima centralno mesto zauzima ideja ljudskih prava. Podrazumeva se da sadržinu i broj ljudskih prava, kao i njihov domašaj kroji pobednička politička ideologija, a, u našem slučaju, to je liberalni pogled na novu društvenu stvarnost, nastalu nakon Francuske revolucije.

Ovaj društveni proces se odlikuje stvaranjem lažne alternative jednakosti među ljudima. Pravne konstrukcije počinju da služe za očuvanje akumuliranog bogatstva u rukama malog broja ljudi. Sa druge strane, dominantna politička filozofija ih predstavlja kao alatke kojima liberalizam stavlja sve ljude planete u isti početni položaj. Reč je o opsenama liberalizma u koju se svrstava i sama elitistička demokratija budući da je i ona samo lažno predstavljena alternativa pravoj demokratiji antičkog tipa.

Pravne konstrukcije liberalizma

S obzirom na to da iz rata političkih ideologija samo jedna opstaje, učvršćuje se čitav sistem njenih pravnih shvatanja i teorijskih konstrukcija, kao što su vladavina prava, ljudska prava i slobode kombinovani sa idejom prirodnih prava, nezavisnost i samostalnost sudstva, slobodno tržište, tržišna privreda i slično.

Proklamuje se ideja globalizma, koja bi u političkoj filozofiji trebalo da označi ideju povezivanja nacionalnih ekonomija u jedinstvenu nadnacionalnu ekonomiju. Dakle, reč je, pre svega, o ekonomskoj globalizaciji, tačnije shvatanju pojma isključivo u ekonomskom smislu. Brzo povezivanje lokalnih ekonomija u jedinstvenu međunarodnu ekonomiju javlja se krajem XIX veka usled razvoja putne infrastrukture, što je dovelo do brže komunikacije između ljudi. Pored već razvijenih pomorskih puteva, razvija se i železnički transport tako da kontinentalni deo planete više nije predstavljao nepremostivu prepreku za trgovinu.

Ovaj integrativni proces svođenja nacionalnih ekonomija na nadnacionalni plan, koji podrazumeva gubitak svih ključnih istorijskih osobenosti konkretne nacionalne ekonomije, ostvaruje se putem pravnih i političko-teorijskih konstrukcija kao što su slobodno kretanje informacija, tehnologija, kapitala, robe i usluga, ali, prema liberalnoj paradigmi, ne i slobodno kretanje radne snage.

Sloboda kretanja pojedinca je neprihvatljiva za liberalnu elitističku demokratiju s obzirom na činjenicu postojanja kapitalističkog jezgra, sa jedne strane, i kapitalističke periferije, sa druge. Ukoliko bi se dozvolio slobodan protok ljudi, utoliko bi to ostavilo periferiju bez jeftine radne snage, koja je neo-

phodna za postojanje samog sistema, ustrojenog prema liberalnoj elitističkoj paradigmi, imajući u vidu da bi najveći deo siromašne periferije emigrirao u bogato kapitalističko jezgro, čime bi se obesmislio čitav kapitalistički globalni sistem.

Slobodno kretanje kapitala, sa druge strane, predstavlja neophodni korektiv pravnim konstrukcijama liberalnog kapitalizma i omogućava bezbedan prenos i zaštitu stečenog kapitala u trenutnu ili buduću državu zaštitnicu finansijskih monopola. Pošto se države koje dominiraju u zaštiti finansijskih monopola, a koje u ovom istorijskom periodu prepoznajemo kao najmoćnije države koje su predvodile ili predvode čovečanstvo – u manje-više pravilnim vremenskim intervalima smenjuju na političkoj sceni, usled prirodnog procesa uspona i opadanja njihove državne moći, ideja globalizacije stvara sigurnost vlasniku akumuliranog kapitala bez obzira na ove periode i bez obzira na činjenicu koja će država dominirati u budućnosti. Princip je isti – pokretljivost kapitala je neprikosnovena i opšteprihvaćena ideja. Vlasnik kapitala je zaštićen u svakom vremenu u svakoj državi liberalne ideološke paradigme jer je svuda opšteprihvaćen princip globalizacije, kao i princip nepovredivosti i zaštite prava na imovinu.

Ovo znači da, iz aspekta liberalnog kapitalizma, treba čitavu planetu podvesti pod elitističku demokratiju zapadnoevropskog tipa kako bi se princip globalizma ostvario u praksi. Dakle, u liberalnoj doktrini nema mesta za pasivno ponašanje sila zaštitnica finansijskih monopola. Kolonijalizam je neophodan proces kako bi vladajuća klasa bila u potpunosti zaštićena. To je u periodu od XV veka do svetskih ratova podrazumevalo zauzimanje teritorija, postavljanje prinudnih uprava i eksploataciju prirodnih bogatstava zemalja osuđenih na propast, a po završetku svetskih ratova podrazumeva kreditiranje istih

oblasti, bez zauzimanja teritorija, osim u slučaju hitne potrebe za deficitarnim sirovinama.

Liberalna teorija razlikuje dve vrste kritike globalizma. Prema stavu Džagdiša Bagvatija (Jagdish Bhagwati) izraženom u knjizi *U odbranu globalizacije*, prva vrsta kritike globalizacije zasniva se na duboko usađenoj antipatiji prema procesu ekonomske integracije i ova kritika fenomen globalizacije posmatra isključivo kao planetarno širenje kapitalizma. Sa ovom vrstom kritike, liberalna agenda ne pristaje na razgovor jer je smatra duboko subverzivnom i antisistemskom. U ovu vrstu kritike ubraja se i kritika procesa globalizacije izražena u ovoj knjizi. Druga vrsta kritike globalizacije ovaj proces vidi kao uzrok nekoliko društvenih bolesti od kojih je spoljna ekonomska nejednakost najizraženiji fenomen. Sa ovom vrstom kritike, liberalna agenda pristaje na polemiku.

Sve ove pravne i teorijske konstrukcije, kao što je rečeno, *de jure* imaju za cilj da zaštite proklamovanog nosioca suverenosti i *de facto* imaju za cilj da odbrane vladajuću klasu od svake one društvene snage koja bi pokušala da preispita temeljne postavke pobedničke ideologije. Ovo dalje znači da je suštinsko biće vladajuće klase nadnacionalnog karaktera i da ona nije teritorijalno vezana. Ove osobine joj daju moć da deluje jedinstveno na čitavoj planeti stvarajući unificirani sistem nadnacionalne ekonomije. Na ovaj način oligarhija sebe održava u životu u uslovima kapitalističkog načina proizvodnje.

Kako pravne i političke konstrukcije liberalnog kapitalizma s vremenom postaju delom kulturnog sistema, tako ujedno stvaraju stanje narodnog verovanja u vladavinu prava, a time i u legitimitet vlasti kao temelja demokratije. Reč je o dodavanju legitimiteta državnoj vlasti. Jedna od osnovnih ideja demokratije shvaćene u smislu pobedničke paradigme jeste da

je vlast legitimna jer narod veruje u nju. Izgleda da liberalnu političku misao na ovom mestu ne zabrinjava činjenica da ono u šta se veruje da postoji u stvarnosti ne postoji. Kako je vladavina prava tek puka pravna konstrukcija liberalizma, ona u sebi ne sadrži nikakvu suštinsku polaznu tačku po kojoj bismo mogli da je prepoznamo i jasno odvojimo od njene suprotnosti.

Tako je i sa demokratijom. Pojedini misle da u demokratiji i ne treba da se traži neka konceptualna polazna tačka budući da je ona tek skup demokratskih procedura – prosta forma, pa tako Hans Kelzen (Hans Kelsen) u svom delu *O suštini i vrednosti demokratije* i Jozef Šumpeter (Joseph Schumpeter) u knjizi *Kapitalizam, socijalizam i demokratija* shvataju demokratiju u formalnom smislu. Ovo znači da je za ocenu da li je neko stanje demokratija ili nije presudan tip forme i procedura u kojima se ona javlja, a da su osnovni uslovi demokratije koji imaju neko sadržinsko značenje zapravo obične pravne izmišljotine.

Prema mišljenju liberalnih pisaca, vladavina prava postoji kada je moć državne vlasti ograničena pravom. Pravo je ne samo ono što propiše državna vlast nego i ono što stoji u samim temeljima ljudskog društva i čovekove prirode. Reč je o konstrukciji prirodnih prava.

Izgleda da pravna liberalna misao smatra da u situaciji kada postoji nesaglasje između volje vlasti, oličene u pravnom propisu, i prirodnog prava, prevagu odnosi prirodno pravo jer je ono u prirodi čovekovo pa je zbog toga i temelj čitavog pravnog sistema.

Sa druge strane, pravni sistem je deo kulture jednog naroda i izgleda da ima dovoljno dokaza za zaključak da ova poslednja konstatacija i nije daleko od istine. Ovo dalje znači da je nivo

ostvarivanja ljudskih prava i sloboda ograničen nivoom kulturnog razvitka jednog naroda na određenoj teritoriji. Drugim rečima, biće onoliko slobode za pojedinca koliko je društvo evoluiralo u kulturnom smislu. Podrazumeva se da visok stepen kulturne emancipacije mogu imati samo bogata društva, a da u siromaštvu dolazi do osipanja kulturnih vrednosti.

Na temelju liberalnih političkih ideja bogatih društava emancipovanog kulturnog sistema, izgrađen je čitav politički sistem koji danas poznajemo i u kojem živimo. Smatramo da je veoma prirodno da postoje ljudske slobode i prava, slobodni, opšti i neposredni izbori za narodne predstavnike u legislativi i egzekutivi, nezavisni sudovi, mehanizam sile kojim država raspolaže i brani pravni poredak, slobodno tržište i mnoge druge pravne i političke konstrukcije sistema u kojem smo rođeni i živimo. Jedini svet koji znamo posmatramo kroz naočare liberalne varijante kapitalizma. To je okvir u kojem smo zarobljeni i dalje od toga naše ideje ne mogu da dosegnu. Svaka naša odluka i shvatanje samo su rezultat istorijskog konteksta u kojem postojimo.

Možda bi se ovde moglo ići do krajnjih konsekvenci i izjaviti da čak ni naša osećanja nisu u potpunosti oslobođena ovog determinizma. Ponekad se čini da su nijanse naših osećanja samo rezultat različitih kulturnih uticaja. Ovo znači da ljudi iz različitih kulturnih pojaseva možda nemaju iste kapacitete u nijansama osećanja i lako bi moglo da se desi da je na ovu činjenicu računao i liberalizam kada je osmišljena nova strategija globalizma, kao pokušaj stvaranja unificiranih nijansi u osećajima svih ljudi, što, u krajnjoj instanci, vodi i u unifikaciju ljudskog shvatanja, a time i obrasca za donošenje pojedinačnih odluka, koje, na kraju ovog procesa, gube svoju pojedinačnost i bivaju potpuno predodređene. Jasno je kako

bi ovo moglo da deluje na planu političke odluke i shvatanja prirode političkog sistema u kojem živimo, a koji najčešće ne vidimo i ne osećamo. Ne vidimo ga jer uzimamo zdravo za gotovo sva ograničenja koja nam on nameće i potom usvajamo tezu kako su ta ograničenja imanentna našoj prirodi pa samim tim ona ne predstavljaju prinudna ograničenja. Nisu prinudna jer su u skladu sa našim shvatanjem morala. Ne osećamo ih kao ograničenja sopstvene slobode ili ljudske jednakosti. Kao konačna posledica ovog procesa stvara se lakša manipulacija na globalnom nivou s obzirom na to da je oligarhijskom režimu, u liberalnoj demokratiji, znatno lakše da usmerava ljudska osećanja i shvatanja nego što je to bilo ijednom oligarhijskom političkom režimu pre doba liberalizma.

Sistem liberalnog kapitalizma, kroz svoje pravne konstrukcije, tj. institucije sistema i pravne institute, kao i dominantan kulturni obrazac, nameće tezu da je elitistička demokratija sastavni deo kapitalističkog društva i da je današnji oblik demokratije naslednik antičke demokratije. Štaviše, izgleda da je osnovna teza o demokratiji, kao temelju kapitalističkog načina proizvodnje, duboko u korenima liberalne političke misli.

Naravno, treba se odreći svake iluzije da bi u slučaju pobe-
de bilo koje druge ideologije rođene u kapitalizmu stvari suš-
tinski bile drugačije po ovom pitanju. Ima dovoljno dokaza za
zaključak da bi svaka navedena ideologija proglasila elitističku
demokratiju za naslednika antičke demokratije i svoj temelj.
Ovo iz razloga ubedljivosti argumenata same neposredne
demokratije antičkog tipa. Njene prednosti su, jednostavno,
suviše značajne da bismo ih danas mogli odbaciti kao zastarele
ili nepotrebne. Stoga pozivanje na neposrednu demokрати-
ju, kao i vezu s njom donosi legitimitet i korist elitističkoj

demokratiji i pored očigledne činjenice da ona nema nikakvih dodirnih tačaka sa demokratijom jer u njenom modelu narod nikada ničim nije vladao.

Izazov sa kojim se suočava svako ko pokušava da opiše mehanizam demokratskih praksi sastoji se ponajviše u objašnjenju ovog fenomena. Reč je o opsenarskoj prirodi samog liberalnog kapitalizma i mehanizmima za proizvodnju nove vrste virtualne realnosti koju potrošači uzimaju zdravo za gotovo.

Demos kao politička klasa

Za razliku od savremene elitističke vladavine, za koju se u liberalnoj vrsti stvarnosti odomaćio eufemistički naziv *liberalna demokratija* ili *demokratija zapadnog tipa*, u direktnoj demokratiji antičkog tipa svi građani, bez posrednika u vidu direktno ili indirektno izabраниh vladara, mogu učestvovati u donošenju javnih odluka. Pretpostavka je da s vremenom većina građana učestvuje u donošenju najvažnijih odluka jer se veština vladanja usavršava kao i svaka druga veština i što više građanin zna o političkom životu, to mu je lakše da obavlja javnu funkciju. Čini se da ima dovoljno dokaza da se kaže da ovo nije samo puka pretpostavka.

Dakle, govoreći o neposrednoj demokratiji, osnovna teza je da o javnim stvarima narod treba da odlučuje neposredno dok o privatnim stvarima neposredno treba da odlučuje pojedinac na koga se ta stvar odnosi. Ovo je nepogrešiva mera demokratije i jedini moguć pokušaj merenja demokratskih praksi. I ma koliko ovo merenje bilo nedovoljno za pokušaj tačne definicije pojma demokratije, ipak ne možemo naći nijednu tačniju odrednicu demokratskog stanja kao oblika vladavine. Ovo nije slučajno uzimajući u obzir da su svi putokazi ka pravil-

nom shvatanju demokratskih praksi kroz istoriju kapitalizma pedantno uklanjani kroz učenje o elitističkoj demokratiji kao obliku vladavine u kojem narod ima tu čast da izabere koja će oligarhijska grupa njime vladati.

Demokratija je potekla iz grčkog polisa, na prelasku iz VI u V vek pre n. e., nakon reformi državnog uređenja Atine, iz kojih se, nenadano, izrodio čitav niz demokratskih praksi i procedura.

Najčešća zamerka direktnoj demokratiji antičkog tipa iz aspekta elitističke demokratije, unutar liberalne paradigme, odnosi se na činjenicu da su iz ovog vida demokratije bili isključeni svi oni koji nisu bili punopravni građani, a to su robovi, stranci, žene i deca. Ovakvo isključivanje je za liberalnu teoriju neprihvatljivo. Ovo je logična posledica osnovne pretpostavke liberalizma, a to je teza o postojanju prirodnog prava imanentnog ljudskom rodu. Reč je o osnovnim pravima na život, slobodu i imovinu, kao i pravo mišljenja i govora.

Liberalne pisce ne zanima previše činjenica da ovakve teorijske postavke antičko vreme nije poznavalo. Antička politička i pravna misao nije poznavala ideju prirodnih prava i individualnih sloboda, već je sloboda vezivana za status građanina ili teritorijalnu pripadnost polisu. Samo punopravni građanin ima zagantovani korpus prava čiju zaštitu mu garantuje polis kroz funkcionisanje svojih institucija. Polis štiti svog građanina, a ne kapital *in abstracto*. Drugo je pitanje kako se postaje građaninom polisa. O Na ovom mestu važno je zadržati se na činjenici da je korpus ljudskih prava u antičkom polisima vezan za ideju teritorijalne pripadnosti pojedinca – građanina. Samim činom rođenja, pojedinac ne stiče baš nijedno pravo sa stanovišta antičkog polisa. Činjenica rođenja, sama po sebi, nužno ne povlači i rođenje prava vezanih za ličnost

koja stvara obavezu na strani polisa u smislu pružanja pravne zaštite. Tek kada se činjenica rođenja poveže sa teritorijalnom pripadnošću polisu, rađa se čitav korpus ljudskih prava čija se zaštita ostvaruje kroz procedure i institucije sistema na kojem počiva polis. Ova teorijska postavka je bila nužna posledica robovlasničkog načina privređivanja, koji se, od svih načina proizvodnje do sada, pokazao kao najdugovečniji.

Slično svojim naslednicima, i robovlasnički način privređivanja stvarao je sebi svojstvene pravne i teorijske konstrukcije, čiji je zadatak bio da brane vrhovne vrednosti načina proizvodnje. Ove vrednosti su stajale u samim temeljima robovlasničkog sistema antičke neposredne demokratije. Rob je bio stvar, a ne čovek u smislu člana demosa. Čitav sistem pozitivnog prava je određivao moguće i društveno prihvatljive načine postupanja sa robovima. Robovi su bili u javnoj svojini polisa ili u privatnoj svojini na strani aktive u imovini robovlasnika. Vlasnik nije imao zakonsku slobodu da radi sa robovima šta je hteo, već je morao da postupa u restriktivnim okvirima koje postavlja zakon. Rob je ujedno u robovlasničkom načinu proizvodnje predstavljao sredstvo za proizvodnju. Ovo znači da je imao određenu cenu na tržištu kao što je danas imaju skupe mašine za proizvodnju neophodne za industrijski način privređivanja, što dalje znači da je, sa stanovišta vlasnika sredstva za proizvodnju, bilo ekonomski neopravdano zapostavljati zdravlje i život robova jer bi to ujedno značilo i smanjivanje lične imovine robovlasnika. Robovlasnik je mogao da trguje proizvodima koji su bili rezultat robovskog rada i time uvećava svoju imovinu. S obzirom na to da je za određene proizvodne procese bilo neophodno poznavanje posebnih veština, bilo je robova koji su ovladali tim umećima. Pretpostavka je da je na tržištu njihova cena bila viša od prosečne, a njihov rad znatno

uvećavao imovinu robovlasnika. Čitav sistem pozitivnog prava antičkih polisa pratio je ovakvo faktičko stanje stvaranjem sebi svojstvenih pravnih konstrukcija. Po ovoj osobini, svaki ideološki pravac stvoren u okvirima paradigme posmatranog načina proizvodnje ima ista svojstva da tvori političke i pravne konstrukcije kao svojevrsna opravdanja i osiguranja za postojanje i dugovečnost već stvorenog sistema.

Kao što je već istaknuto, način našeg shvatanja stvari samo je rezultat istorijskog konteksta u kojem pokušavamo da shvatimo neko društveno stanje ili proces, pa u tom ključu treba gledati i na ove neosnovane, ali posve prirodne zamerke, koje liberalna kapitalistička dogma iznosi prema demokratiji antičkog tipa. Drugim rečima, svako vreme nosi svoju ideološku matricu, koja se izborila za prevlast u borbi sa sličnim modelima, ograničena jedino osnovnim pretpostavkama načina proizvodnje, koji vlada u momentu posmatranja društvenih procesa ili pojava.

U njegovim okvirima, borba između suprotstavljenih ideologija je legitimna i tumačenje prethodnih istorijskih perioda, iz aspekta trenutne dogme, takođe je legitimno ako ne i nužno. Tako se nikada neće pomiriti shvatanje antičkih Grka da je individualno subjektivno pravo stvar teritorijalne pripadnosti konkretne osobe, sa shvatanjem liberalnog jevanđelja da je svaki čovek, bez obzira na to gde se i u kakvim uslovima rodio, samim činom rođenja, postao titular čitavog spektra prirodnih ljudskih prava koja mu nikada ne mogu biti ukinuta. Podrazumeva se da je kod ovakvog posmatranja u blagoj prednosti onaj ko stvari posmatra u kasnijem istorijskom periodu jer prethodna ideološka dogma ne može da odgovori na zamerke istorijski mlađe ideološke paradigme. Dakle, imajući u vidu da u demokratiji antičkog tipa građanin svoja prava crpi iz te-

ritorijalne pripadnosti gradu u kojem se rodio, demos je samo onaj narod koji ima politički predznak, a ne prost skup bilo kojih ljudi. Samo takav demos vrši vlast i on to čini na direktan način – bez posrednika. Ovo znači da je čitav demos ujedno i politička klasa u antičkom tipu demokratije.

Nije do kraja jasna priroda liberalne kritike ovakvog društvenog stanja. Da li se kritikuje isključivanje navedenih kategorija ljudi kao neka vrsta elitizma ili se kritikuje odsustvo elitizma u smislu nepostojanja političkih posrednika između građanina i vlasti? Da li je problem u postojanju ili nepostojanju političke klase?

Izgleda da se kritika odnosi na isključivanje, što dalje izaziva paradoksalnu situaciju s obzirom na istu vrstu kritike koju liberalna demokratija i sama trpi, a koja se odnosi na potpuno isključivanje građana iz procesa političkog odlučivanja. Dakle, kritikuje se isključivanje određenih kategorija ljudi iz političkog procesa, a istovremeno se promoviše potpuno isključivanje svih ljudi kao jedino održivo rešenje. Kako su sve izraženiji stavovi u teoriji da je ovakva kritika u svom osnovu paradoksalna, treba da se osvetle svi aspekti elitističke demokratije s obzirom na teze liberalne agende da je ova vrsta političkog režima usavršena verzija antičke demokratije, koja je jedina moguća u savremenim uslovima i u potpunosti okrenuta zaštiti pojedinca kao nosioca dela suverenosti.

Politička klasa u elitističkoj demokratiji

U liberalnoj teoriji se ističe da je demokratija promenila svoj oblik kao posledica širenja državnih teritorija zajedno sa širenjem broja stanovnika, tako da više nije moguća u svom prvobitnom obliku kao neposredna demokratija. Ovo bi tre-

balo da znači da je posredna demokratija direktni potomak neposredne demokratije, koja više nije ostvariva zbog veličine savremenih država. Naravno, pri ovako paušalnim određenjima potpuno se previđa činjenica da ni antička Atina, kao kolevka demokratije, nije, u posmatranom periodu, bila mali grad. Štaviše, pored 300.000 stanovnika, ukupno je imala oko 40.000 punopravnih građana koji su neposredno učestvovali u donošenju zakona i vršenju izvršne i sudske vlasti.

Dakle, i u predinternetskom dobu su postojali metodi da se neposredna demokratija nesmetano razvija u praksi. Mnoštvo ljudi u skupštini nije predstavljalo nepremostivu prepreku za njeno funkcionisanje i pored nemogućnosti da, kao u doba interneta, ljudi elektronski raspravljaju o zakonskim predlozima i glasaju pritiskom na dugme iz svog doma, kao i da se u kratkom roku informišu o temi glasanja putem nepreglednog mora informacija koje pruža internet. Takođe, kada liberalna agenda kaže da su današnje države prevelike za neposrednu demokratiju, postavlja se pitanje šta sa državama, federalnim jedinicama, pokrajinama, gradovima i opštinama koje su manje nego što je Atina bila u momentu rađanja demokratskih praksi. Zašto je njima, sistemom međunarodnog prava i pravnih običaja koji se razvijao vekovima pod budnim okom liberalnog učenja, praktično zabranjeno da primenjuju neposredne demokratske prakse? Drugim rečima, zašto je globalna unifikacija elitističke demokratije tako neophodna za liberalizam da se mora uništiti svaka klica demokratije na lokalnim nivoima. Današnja mogućnost brze komunikacije u eri interneta samo potcrtava značaj postavljenih pitanja. Sa strane liberalne agende vlada muk kao odgovor na njih.

Kada je reč o demokratiji shvaćenoj u liberalnoj paradigmi, osnovna ideja je da ljudi imaju pravo da odrede ko će njima vla-

dati. Oni ovu odluku donose na neposrednim, opštim izborima na kojima biraju poslanike koji čine parlament kao zakonodavnu granu vlasti. U predsedničkim sistemima, pored izbora zakonodavne grane vlasti, građani se na izborima izjašnjavaju i o predsedniku kao najvišem organu izvršne grane vlasti i taj izbor može biti posredni (kao u SAD) i neposredni, koji je danas u liberalnim demokratijama čest. U parlamentarnim sistemima izvršna vlast se bira u parlamentu.

Demokratija je, prema tome, forma vladavine u kojoj vladaju izabrani predstavnici naroda. U narednim poglavljima dovešćemo u pitanje sam legitimitet ideje izbornosti i izneti dovoljno dokaza koji pobijaju tezu o narodnom izboru predstavnika. Međutim, ovde ćemo se samo zadržati na pitanju izvora legitimiteta na koji se oligarhije pozivaju da bi opravdale sopstvenu ulogu u paradigmi elitističke demokratije.

Njihov legitimitet, prema liberalnoj agendi, dolazi od naroda, a ne od boga, kao što je bio slučaj sa najvišom vlasti u feudalnom periodu. Međutim, nalik feudalizmu, i u ovom obliku vladavine ne vlada narod, već vladaju političke klase ili oligarhije, koje kroje zakone i osmišljavaju njihovu primenu u praksi. Podrazumeva se da je sadržina zakona skrojena po meri vladajuće klase. Baš kao i u vremenu feudalizma, narod se ne pita o javnim stvarima. Drugim rečima, u liberalnoj elitističkoj demokratiji narod nije zakonodavac baš kao što nije bio ni u feudalnoj paradigmi i po ovom suštinskom pitanju ništa se sa prelaskom na viši stepen proizvodnih odnosa nije promenilo. Iz aspekta osnovne ideje, na kojoj počivaju demokratske prakse, jedina promena se nalazi u izvoru legitimiteta, što za običnog građanina i nije baš neka razlika jer je njemu verovatno svejedno da li odobrenje oligarhijama za njihovu vladavinu dolazi sa neba ili iz siromašnih predgrađa velikih gradova.

Dakle, izgleda da se u liberalnoj varijanti kapitalizma ne postavlja pitanje da li treba narod da vlada, nego je vodeća tema pravo naroda da odredi ko će vladati njime. Liberalna teorija i praksa velikodušno daju ovo pravo čoveku, koji je, iz njihove vizure, građanin jer bira svoje vladare. Pri tome, prećutkuje se veoma važna činjenica da građanin bira već odabrane. Mogućnost da građanin izabere svoje vladare iz redova vladajućih oligarhija čini meru demokratije prema liberalnoj agendi. I pored mogućnosti da ova *differentia specifica* elitističke demokratije ne pruža dovoljno elemenata za njenu tačnu definiciju, ne možemo se oteti utisku da nema tačnije mere demokratije shvaćene kroz liberalno-kapitalističku agendu od mogućnosti da građanin odabere između već odabranih.

Istovremeno, građanin je i podanik u svom odnosu prema celini političkog tela. On, kao što vidimo, ne vlada sopstvenim društvom zajedno sa svojim sugrađanima, nego ima pravo da učestvuje u izboru budućih vladara koje je sistem već probrao. Liberalni model virtuelne stvarnosti to naziva jednim eufemiističkim izrazom – *građanska dužnost*. Čini se da liberalna doktrina ovo stanje posmatra kao pravo, ali i kao dužnost svakog građanina.

Upravo na ovom primeru se ocrtava sva licemernost liberalnog kapitalizma. Građanin je dužan da prenosi politički legitimitet na oligarhije. U pitanju je sveta dužnost građanina da poništi sebe samoga. Na kraju ovog „svetog“ procesa politička klasa, navodno, ima legitimitet da stvara sopstvenu viziju stvarnosti kroz sprovođenje državne vlasti.

Feudalni zahtev za povinovanje volji državne vlasti iz razloga božijeg providenja bio je manje licemeran od zahteva liberalnog kapitalizma da građanin kroz izbore poništi samoga sebe i baci još jednu šaku zemlje na grob neposredne demokratije

antičkog tipa; tog unikatnog oblika ljudskog političkog organizovanja u kojem se građanin pitao o javnim stvarima u meri koja ne obesmišljava njegovu političku prirodu; te specifične istorijske tačke u kojoj je s pravom vladala teza da je čovek političko biće, a da se samo osobe s intelektualnim deficitom ne bave politikom. Sve što je toj istorijskoj tački prethodilo i sve što je nakon ove tačke usledilo može se oceniti kao doba kada se čovek nije ništa pitao o javnim stvarima ili doba kada čovek nije vladao svojim društvom i svojom državom. To je doba u kojem građanin nije postojao. Jedini period kada se građanin u punom smislu te reči javlja, oblikuje i postoji bio je period primene neposrednih demokratskih praksi u Atini u periodu V veka pre nove ere.

Česta teza liberalno demokratske mantre je da građani stabilnih demokratija čvrsto veruju u demokratiju kao najbolji od svih oblika društvenopolitičkog uređenja. Oni su spremni da se žrtvuju za demokratiju dok od svojih vlada, zauzvrat, traže da ispune njihova očekivanja. Njihova očekivanja su usmerena na očuvanje njihovih osnovnih životnih potreba i prirodnih prava koja stiču rođenjem, dok je očekivanje države da građanin položi žrtvu, koja se kreće od plaćanja poreza u mirnodopskom periodu, do učestvovanja u ratovima.

Izgleda da se ovde radi o stanju permanentne razmene između države i građanina. Građanin za svoja činjenja dobija ekvivalentnu prestaciju od strane države koja mu zauzvrat daruje vladavinu prava. Ovakvo stanje neprekidne trgovine se u liberalnoj misli naziva demokratijom. Ovo znači da ako nema vladavine prava, onda to nije demokratija. Zato je vladavina prava od neobične važnosti za svaku demokratiju. Vladavina prava, u liberalnom konceptu, znači da moć države mora biti ograničena pravom tako da niko ne bude iznad zakona. Čini

se da u liberalnom modelu ovaj zahtev istovremeno ne znači i da niko ne sme biti iznad zakonodavca. Drugim rečima, vladajuća klasa koju, sa jedne strane, čine političke elite, a sa druge, finansijske elite, oličene u eliti menadžera velikih korporacija, kao i vlasnika krupnog kapitala, zaista nema razloga da se trudi da bude iznad pisanog zakona. Ona samo treba da stvori uslove da bude iznad zakonodavca u smislu da mu nametne tekst zakona koji njoj ide u prilog i time ostvari svoje postojanje. Po nametanju takvog teksta, svaki pokušaj građanina da ne poštuje tako sročen zakon treba proglasiti za najveću jeres liberalnog jevanđelja. Postoji dovoljno dokaza u prilog tezi da je ovakva vladavina prava *sine qua non* demokratije shvaćene u smislu liberalne paradigme.

Dakle, nije narod taj koji piše zakone jer o opštoj volji ovde nema ni reči. Zakone pišu elite ujedinjene u vladajuću klasu, koju u ovoj knjizi ponekad nazivamo i političkom klasom upravo zbog svojstva svog šarma da kroji zakone, koje nakon toga niko više ne sme da ne sluša jer država izvršavanje takvih zakona obezbeđuje svojim monopolom sile. Jasno je da državni monopol sile u ovakvoj konstelaciji stvari nije ništa drugo do palica političke klase spremna da jako raspali svakoga ko se ogлуši o osnovni princip „demokratskog društva“ da niko nije iznad zakona. Kao što vidimo, princip „niko nije iznad zakona“ u liberalnoj paradigmi savršeno se slaže s praksom po kojoj je vladajuća klasa iznad zakonodavca tako da bi neka buduća iskrenija definicija vladavine prava mogla da uzme u obzir i činjenicu da je ovo stanje u kojem je moć države ograničena pravom – koje kroji vladajuća klasa – takvo da samo ona bude iznad zakonodavca, a da niko ne bude iznad zakona.

U vezi sa ovim, kao očigledan dokaz iznetih teza, treba ukazati na bogatu praksu lobiranja u parlamentima najbogatijih

država današnjice. Ova pojava je u savremenom dobu svoje ovekovećenje doživela unošenjem u zakone kao potpuno legalna i legitimna društvena pojava. Podrazumeva se da u uslovima lobiranja užih društvenih interesnih grupa nema prostora za iskazivanje opšte volje naroda s obzirom na to da su interesi i volja interesnih grupa uvek u suprotnosti s opštom voljom naroda.

Prema podacima koje nam pruža Berni Sanders (Bernie Sanders) u svojoj knjizi *Naša revolucija – budućnost u koju verujemo*, prilikom kampanje za izborni ciklus 2012. godine, u Sjedinjenim Američkim Državama, tri vodeće industrije potrošile su rekordno mnogo novca kako bi sebi osigurale pobedu u budućim legislativnim bitkama. Tako je farmaceutska industrija priložila više od 50 miliona dolara članovima obe partije, dok je na lobiranje otišlo oko 240 miliona dolara. Vojna industrija nije mnogo zaostala za farmaceutskom pa je zbir njenih priloga i troškova lobiranja iznosio oko 164 miliona dolara, dok se, po ovim dvema stavkama, trošak naftaša na kraju popeo na 250 miliona dolara.

Kada ljudi daleke budućnosti budu učili o istorijskom periodu u kojem se razvijala elitistička demokratija, moraće da uoče i sposobnost vladajuće ideologije tog doba da opsenе prikaže kao stvarnost, a interese male grupe ljudi kao interese čitavog čovečanstva.

Ova sposobnost je ujedno i ključ za razumevanje činjenice dugovečnosti sistema kakav danas poznajemo. On je, po prirodi, opsenarski i okrenut izmišljanju realnosti pomoću pravnih konstrukcija.

Vladavina prava u elitističkoj demokratiji

Za postojanje vladavine prava, slično kao i kod legitimiteta državne vlasti, neophodno je verovanje naroda u postojanje stanja ograničenosti svake vlasti i njene vezanosti pravnim pravilima. Drugim rečima, neophodno je da postoji pravna jednakost kao konzistentno i održivo društveno stanje. Ukoliko nema u narodu verovanja u vladavinu prava, utoliko ona ne postoji. Dakle, i ovde je reč o zahtevu da se veruje u nešto što samo po sebi ne postoji i nije ni nužno da postoji. Ova vrsta gotovo religijskog verovanja podrazumeva da narod veruje u postojanje društvenog stanja u kojem je državna vlast ograničena pravom na način da niko nije iznad zakona. Drugim rečima, ovde se radi o pokušaju prikazivanja vladavine prava u materijalnom ili suštinskom smislu. Pošto je u prethodnom poglavlju ove knjige zaključeno da je nemoguće postizanje ovakvog društvenog stanja u uslovima elitističke demokratije, zadržaćemo se na isticanju ozbiljnih rezervi prema verodostojnosti ovakvih definicija.

Kao i demokratija, i vladavina prava se može posmatrati u formalnom smislu, tačnije može se shvatiti još i kao ujednačenost upravne i sudske prakse. Ovde je važno da državni organi u jednakim situacijama jednako rešavaju o subjektivnim građanskim pravima. Nije od uticaja sama sadržina odluke i činjenica da li je odluka državne vlasti pravedna ili nije. Važna je samo ujednačenost prakse jer ona donosi pravnu izvesnost, koja dalje dovodi do verovanja građana u pravni sistem i vladavinu prava. Pravna izvesnost kroz dug vremenski period u narodu stvara snažan osećaj verovanja u vladavinu prava. Reč je o osnovanom poverenju koje vlast, u narodu kojim vlada, gradi kroz dugi vremenski period. Podrazumeva se da svako

odstupanje od ujednačenosti sudske i upravne prakse može ozbiljno da poremeti mukotrpno građeno poverenje koje vlast stiće u narodu.

Međutim, i pored neophodnosti izgrađivanja odnosa poverenja između vlasti i naroda, kroz ujednačavanje prakse državnih organa prilikom odlučivanja o subjektivnim građanskim pravima, liberalizam insistira na netačnim konstrukcijama prema kojima državna vlast, navodno, stvara stanje u kojem niko nije iznad zakona, što za posledicu ima izgradnju poverenja između vlasti i naroda, tj. verovanje naroda u vladavinu prava. Dakle, prema liberalima, jedina konceptualna polazna tačka za ocenu da li je nešto vladavina prava jeste verovanje naroda da takvo stanje postoji, a to i nije baš čvrsta polazna tačka s obzirom na to da se i ovo verovanje, ukoliko uopšte postoji ili ukoliko je ikada postojalo, temelji na neproverljivim tezama. Liberalna misao ne daje dovoljno čvrst osnov da narodno verovanje ne bi bilo puko verovanje slično verskim dogmama. Drugim rečima, u liberalnoj paradigmi ekonomije kapitalističkog tipa ne postoji čvrsto uporište vladavine prava koje bi jasno razdvajalo ovakvo društveno stanje od njene suprotnosti.

Shvatanje vladavine prava u čisto formalnom smislu, kao ujednačenost sudske i upravne prakse, sa druge strane, daje čvršće osnove narodnom verovanju imajući u vidu da je delimično proverljivo. Dakle, jedini kriterijum za građansko verovanje u vladavinu prava morala bi biti usaglašenost sudske i upravne prakse. U meri u kojoj je praksa usaglašena sagledava se i nivo dostignute vladavine prava. Ovo znači da je moguće da u nekim društvima vladavina prava ne postoji uopšte dok u drugim ne postoji u punom kapacitetu. Logično je da će u zemljama kapitalističke periferije postojati prva situacija dok će u

društvima kapitalističke poluperiferije vladati druga situacija. Ovo dalje znači da je vladavina prava u punom kapacitetu rezervisana samo za društva kapitalističkog jezgra s obzirom na to da samo tih nekoliko društava ima kulturni sistem razvijen do mere da institucije sistema mogu da formiraju jedinstvenu pravnu praksu.

Treba napomenuti da su države kapitalističkog jezgra XIX veka zaokružile proces stvaranja nacionalnih država, koji je tekao uporedo s procesom kolonijalnog osvajanja prirodnih resursa ostatka sveta, a koji je, zapravo, predstavljao podvođenje svake oblasti na planeti pod kapitalističku ekonomiju liberalnog zapadnoevropskog tipa. Iz te kombinacije dva paralelna procesa, rodio se višak akumulacije društvenog bogatstva, koji je označio veliki proboj na poljima otvaranja institucija sistema, razvoja tržišne privrede, kao i razvoja tehnoloških procesa u državama jezgra, koji su dalje vodili u veliku divergenciju između zapadnoevropskih država i njihovih anglosaksonskih naslednika, sa jedne strane, i ostatka sveta, sa druge.

Budući da kapitalistički sistem nije homogen u ekonomskom smislu, a time nužno ni u kulturnom smislu, izgleda da nema dovoljno dokaza za tezu da će stanje divergencija biti u budućnosti prevaziđeno s evolutivnim razvojem sistema u celini. Štaviše, ima previše pokazatelja da je ispravna teza upravo suprotna. Reč je o razlikama koje su nepremostive i koje će postojati sve dok bude postojao i sistem koji je izrodio ove razlike.

Kako su razlike dubinske, tako razlikujemo tri prstena kapitalističkog sistema, i to kapitalističko jezgro, njegovu poluperiferiju i njegovu periferiju. Kapitalističko jezgro, zahvaljujući tehnološkom znanju, proizvodi složene proizvode koje prodaje spoljnim prstenovima sistema po visokoj ceni. Zadatak spo-

ljnih prstenova jeste da jezgro snabdevaju sirovinama i pruže pokretljivom kapitalu jeftinu domicilnu radnu snagu, kako bi proizvodnja složenih proizvoda unutar i izvan jezgra bila uopšte moguća. Podrazumeva se da je periferija primorana da svoju robu prodaje po niskoj ceni, a da proizvode jezgra kupuje po visokoj ceni, s tim što poluperiferija u odnosu prema periferiji deluje kao jezgro, kako je to ubedljivo dokazao Imanuel Valerštajn (Immanuel Wallerstein) u knjizi *Posle liberalizma*.

Rezultat ovakvog stanja je preduboka i nepremostiva divergencija između bogatih i siromašnih društava, koju možemo posmatrati i kao spoljašnju divergenciju. Ova nejednakost je stepenovana od jezgra prema periferiji kapitalističkog modela stvarnosti. Podrazumeva se da u društvima koja pripadaju kapitalističkoj poluperiferiji i periferiji, postoji veoma izražena unutrašnja nejednakost u kojoj mali broj ljudi, preko svojih udela u privrednim društvima koja dominiraju privrednim životom, poseduje gotovo ceo kapital posmatranog društva. Istinski vladari ovih periferija su pripadnici ekonomskih elita, koji su ujedno i građani država koje pripadaju kapitalističkom jezgru.

Ova činjenica sama po sebi nema nikakvu težinu jer, kao što je već rečeno, vladajuća klasa ima nadnacionalni karakter i nije teritorijalno vezana. Proces kupovine privrede periferije odvija se kroz različite modele preuzimanja kontrole uglavnom javnog privrednog sektora, što se, u suštini, svodi na besomučnu i nepravednu privatizaciju, koja predstavlja nastavak podvođenja ostatka sveta pod kapitalističku ekonomiju zapadnoevropskog liberalnog tipa, a sve pod budnim okom međunarodnih kerbera krupnog kapitala, oličenih u Međunarodnom monetarnom fondu i Svetskoj banci. Kao rezultat ovih procesa, kapitalistička periferija hronično stagnira u svim

oblastima društvene stvarnosti. Podrazumeva se da oko ovog pitanja nema previše nervoze jer ova vrsta nejednakosti uopšte nije nepoželjna za kapitalističko jezgro s obzirom na to da rešava pitanje jeftine radne snage. Međutim, izgleda da ovakav kapitalistički sistem stvara i unutrašnju ekonomsku nejednakost u samom jezgru. Na ovu vrstu unutrašnje nejednakosti, vladajuće klase, po prirodi stvari, obraćaju dužnu pažnju jer ona za razliku od prethodne može da poremeti funkcionisanje čitavog sistema. Međutim, pošto je i ova nejednakost dubinska i nepremostiva, postavlja se pitanje kako je obuzdati i očuvati u granicama okvira koji garantuju društveni mir i isključuju pobunu potlačenih društvenih slojeva.

Ovome treba dodati i činjenicu da kapitalistički način privređivanja nosi klicu dubinskih ekonomskih kriza, koje nastupaju u predvidivim vremenskim ciklusima i koje, ponekad, u svojoj konačnici dovode do stagflacija, naročito u situaciji kada se kombinuju sa nepremostivom i hroničnom unutrašnjom socijalnom nejednakošću. Ovo znači da posmatrana ekonomija ulazi u spiralu porasta cena svih namirnica, porasta nezaposlenosti, kao i naglog i kontinuiranog pada proizvodnje. U ovakvim spiralama se kao imperativ za svaku državnu vlast postavlja pitanje pronalaženja efikasnog izduvnog ventila za stagflaciju. Provereni recept za otpuštanje stagflacija, koje dovode do izbijanja socijalnih nemira i organizovanja potlačenih slojeva društva protiv oligarhija, kroz istoriju se sastojao u preuzimanju vlasti u ruke inokosnog organa i otpočinjanju velikih ratova, koji aktiviraju sve privredne kapacitete posmatranog društva, čime se izlazi iz perioda spiralnog pada svih ekonomskih pokazatelja. Period prve vladavine Napoleona Bonaparte pravi je pokazatelj kako aktiviranje svih privrednih kapaciteta jednog društva dovodi do privrednog oporavka

ekonomije, i to posle stogodišnje stagflacije u koju je zapala Francuska u periodu pred veliku revoluciju. Teška privredna kriza započeta je u XVIII veku, počev od vladavine Luja XIV, preko vladavine Luja XV, da bi se nastavila i posle pada krune i glave Luja XVI. Tek kada je vlast prešla u ruke generala Bonaparte i kada je ovaj poveo ratove protiv svih značajnijih evropskih sila, dolazi do privrednog oporavka države i društva.

U nemogućnosti raspirivanja ratova na globalnom nivou iz razloga postojanja nuklearnog ratnog arsenala mnogih država, nakon Drugog svetskog rata, postavljeno je pitanje pronalaženja novih ventila za otpuštanje pritiska do koga unutrašnja ekonomska nejednakost u jezgru dovodi. Rešenje je pronađeno u reafirmaciji liberalne ideje vladavine prava i insistiranju na međunarodnom institucionalizovanju principa nepovredivosti ljudskih prava, kao zameni za ekonomsku nejednakost u kapitalističkom jezgru. U drugoj polovini XX veka dolazi do formiranja čitavog međunarodnog sistema institucija, kao i pravnih instituta sadržanih u međunarodnim ugovorima, uglavnom na multilateralnom nivou, koji bi trebalo da ostvare pravnu jednakost između stanovnika kapitalističkog jezgra bez obzira na njihovo klasno poreklo. Drugim rečima, zadatak pravnih konstrukcija jeste da stvore iluziju da građanin ima šansu da sopstvenim radom izađe iz društvenog sloja u kojem je rođen. Masovna implementacija ovakve iluzije bi dobro došla naročito u periodima privredne stagnacije, kada važnost nasleđenog kapitala dominira.

Sa istorijske distance, ma koliko nedovoljna bila, u drugoj deceniji XXI veka, možemo, sa priličnom sigurnošću, da uočimo da pravna jednakost kao zamena za *de facto* jednakost nije dala dugoročne rezultate. Unutrašnja nejednakost u kapitalističkom jezgru je nesporna. S obzirom na nemogućnost velikih

ratova, kao načina prevazilaženja ovakvih stanja, postavlja se pitanje leka koji će sistem morati da izmisli radi otklanjanja procesa produbljivanja razlika u ekonomskoj snazi malog broja najbogatijih i ostatka stanovništva jezgra. Taj problem je mnogo teže rešiti nego problem postojanja dubinske distance između tri prstena kapitalističkog privrednog sistema uzevši u obzir da spoljna nejednakost nije u dosadašnjem istorijskom toku pokazala kapacitet da ugrozi same temelje sistema. Dakle, beznađežno produbljivanje unutrašnje nejednakosti u jezgru sistema predstavlja pravu životnu opasnost za kapitalizam liberalnog tipa.

Već smo ranije videli da je razvijenost pravnog sistema, inkorporirana u kulturni sistem jednog društva, nastala kao neposredna posledica bogatstva tog društva. Drugim rečima, pravo je deo kulture, a kulture ima samo u bogatstvu a ne i u sirotinji. Zemlje kapitalističkog jezgra poseduju tehnološka znanja koje društva kapitalističke poluperiferije i periferije nemaju niti će ikada imati i to je jedini razlog zbog čega su te države ostvarile vladavinu prava u punom kapacitetu. Podrazumeva se da je sve ovo, u krajnjoj liniji, posledica viševjekovnog pljačkanja ostvarenog kolonijalnim zauzimanjima teritorija u prošla vremena ili kreditnim kolonijalizmom u savremenom dobu neoliberalizma. Ovo znači da je bogatstvo uslov vladavine prava shvaćene u formalnom smislu, a da vladavina prava shvaćena u materijalnom smislu liberalne političke doktrine u stvarnosti ne postoji s obzirom da ne postoji društveno stanje u kome je državna moć ograničena pravnim sistemom, na način da niko nije iznad zakona, jer, kako smo već videli, čitava vladajuća klasa je iznad zakonodavca, pa time, suštinski, i iznad samog zakona i takvo stanje traje od nastanka kapitalističkog načina proizvodnje.

Početkom XXI veka postoji petnaestak država koje se mogu pohvaliti vladavinom prava, shvaćenom u formalnom smislu, ali nema nijedne države koja se može pohvaliti vladavinom prava shvaćenom u smislu liberalne kapitalističke paradigme, onako kako je ona zvanično proklamuje. Sva je nesreća kapitalističkog sistema sadržana u tome što za njegovo očuvanje u životu vladavina prava – shvaćena u bilo kom smislu – nije dovoljna. Potrebno je nešto više od iluzije jednakosti oličene u vladavini prava da bi se naš sadašnji sistem održao ili evolutivno prešao u nešto više a da pri tome ne dođe do njegove potpune destabilizacije.

Postavlja se pitanje da li i druga društva mogu da dosegnu vladavinu prava, shvaćenu u formalnom smislu, koju uživaju društva razvijena unutar država zaštitnica finansijskih monopola. Ukoliko je odgovor na to pitanje potvrđan, utoliko sve tranzicije kroz koje prolaze društva u kapitalističkoj poluperiferiji i periferiji možda imaju dubljeg smisla od podvođenja celog sveta pod ekonomski model zapadnoevropskog liberalnog kapitalizma. Naravno, ukoliko to nije slučaj, utoliko treba da se zapitamo koji je pravi cilj svih tih višedecenijskih tranzicionih procesa koji su obeležili prelaz između dva veka. Međutim, osim globalne unifikacije elitističke demokratije u cilju lakšeg vladanja oligarhija, ne nazire se nijedan.

Vladavina prava se umnogome razlikuje od demokratije. Liberalizam demokratiju vidi kao vladavinu većine nad manjinom naroda, dok vladavinu prava shvata kao stanje u kojem je državna vlast ograničena tako da niko nije iznad zakona. Ove dve društvene pojave su u modelu liberalnog kapitalizma neraskidivo spojene i samo u takvom stanju mogu da postoje, ali to je samo jedna dimenzija stvari. Kada se ukloni površinski sloj i krene u dublju analizu ove pojave, oslobođenu uticaja

političkih ideologija, uočava se da demokratija i vladavina prava nisu u nužnoj simbiozi. Ukoliko se usvoji polazna pretpostavka da demokratija uopšte ne postoji, utoliko ne možemo poreći da postoji vladavina prava shvaćena u formalnom smislu, u većem ili manjem stepenu ostvarenosti, i to u znatno manjem broju od ukupnog broja država članica Organizacije ujedinjenih nacija. Ovo znači da je moguća i obratna situacija, a to je postojanje demokratije antičkog tipa, bez vladavine prava, tj. bez ujednačene sudske i upravne prakse.

Međutim, nemoguća je situacija da postoji vladavina prava shvaćena u svom suštinskom (materijalnom) smislu bez neposredne demokratije s obzirom na to da zahtev da niko ne bude iznad zakona može da bude ostvaren samo ako je zakon izraz opšte volje i nikako drugačije. Već smo videli da u demokratiji posrednog (elitističkog) tipa nema govora o zakonu kao izrazu opšte volje imajući na umu da zakone tvore političke klase, a ne građani koji glasaju potpuno nezavisno o zakonskom predlogu, čime jednom tekstu udahnuju snagu zakona kao izraza opšte volje.

Privredni rast i demokratske prakse

U vezi s ovim treba dodati još i to da se može primetiti pravilnost koja je obrnuto srazmerna ovim društvenim pojavama. Naime, dok vladavina prava može da postoji samo u društvima sa višim stepenom kulturnog razvitka koja su ujedno i bogata, demokratija ima tendenciju da se razvija obrnuto srazmerno stopi rasta proizvodnje.

Prema pretpostavkama koje se zasnivaju delimično i na podacima koje nam daje Toma Piketi (Thomas Piketty) u knjizi *Kapital u XXI veku* (doduše, ne za period pre nove ere), može-

mo konstatovati da je stopa rasta proizvodnje u robovskom načinu proizvodnje ravna ili blizu nuli. Takođe, ovo važi za srednji vek i feudalni način privređivanja, gde ostaci demokratije na lokalnom nivou još preživljavaju i veoma su žilavi u svojoj postojanosti dok je stopa rasta proizvodnje blizu nuli.

Međutim, sa Industrijskom revolucijom, čini se da su sve šanse demokratije svedene na nulu ili blizu nule, i to obrnuto srazmerno stopi rasta proizvodnje. Dakle, kada stopa rasta proizvodnje ide veoma brzo uzlaznom putanjom, demokratske prakse padaju na nulu ili blizu nule. Demokratija sa pojavom Industrijske revolucije, koja podrazumeva nagli rast proizvodnje, velikom brzinom biva izbrisana sa lica zemlje i nikada više nije restaurirana.

Pošto osnovni razlog za ispostavljanje zahteva za reafirmaciju principa neposredne demokratije dolazi upravo iz naglog smanjenja stope rasta proizvodnje na globalnom nivou u bliskoj budućnosti, nameće se pitanje da li su uočene pravilnosti između rasta proizvodnje i stagnacije demokratskih praksi samo slučajnost. Naravno, u vezi sa prethodnim pitanjem, dolazi i sledeće ukoliko je odgovor negativan, a ono glasi: da li stagnacija privrednog razvoja na globalnom nivou, koja očekuje kapitalistički sistem, povećava istorijske šanse za restauraciju demokratije?

Što se tiče liberalnog kapitalizma, njegov odgovor bi bio da što je neko društvo bogatije, to je i plodnije tlo za razvoj demokratije. Ovakav stav je nužna posledica shvatanja da je vladavina prava *sine qua non* demokratije. S obzirom da je vladavina prava moguća samo u bogatstvu koje podrazumeva razvijen kulturni sistem a ne i u sirotinji koja podrazumeva kulturni sistem koji ne može da obezbedi ujednačenost sudske i upravne prakse, to je jasna i veza koju liberali vide

između prosperitetnosti društva i razvoja demokratskih praksi u njemu.

U liberalnoj teoriji postoji veoma razvijeno mišljenje o značaju društvenih procesa pozitivnog razvoja institucija sistema kao generatora sveopšteg društvenog progressa. Tako deo savremene liberalne teorije naglašava razvoj institucija iz modela ograničenog pristupa u model otvorenog pristupa, kao osnovni razlog za veliku divergenciju, tj. za znatno zaostajanje ostatka sveta za Zapadnom Evropom i njenim anglosaksonskim naslednicima, nakon 1500. godine. Ovakav stav iznosi Nil Ferguson (Niall Ferguson) u knjizi *Velika degeneracija*. Model ograničenog pristupa bi, prema ovom mišljenju, obuhvatao centralizovane vlade (kojima nije važna saglasnost podanika) i mali broj nedržavnih oblika udruživanja, što nužno kao posledicu daje spor ili nikakav ekonomski rast. Sa druge strane, model otvorenog pristupa podrazumeva da do rasta dolazi usled decentralizovanja vlasti, pod kojim se, u suštini, shvata politička pobeda klase trgovaca nad feudalnom aristokracijom i zauzdavanje kraljevske vlasti njegovim podvođenjem pod volju parlamenta. Ovo podrazumeva da se stvari menjaju i po pitanju saglasnosti naroda kao navodnog nosioca suverenosti. Verodostojnost ovakvog pogleda na istorijske procese je pod znakom pitanja, ali jedno se ne može osporiti ovim teorijama. Otvoreni model razvoja institucija zaista vodi u življi privredni razvoj jer se obrazuje mnoštvo nedržavnih organizacija i aktivira stvoreni kapital u najrazličitije preduzetničke poduhvate. To nužno dovodi do spirale ubrzanog razvoja čitavog društva, tj. do vrtoglavog rasta proizvodnje i ukupnog ekonomskog rasta. Sporno je pak šta prethodi ovakvom društvenom procesu.

Bez namere da se negira važnost procesa razvijanja inkluzivnih institucija sistema svakog društva, treba da se ukaže na

važnost hronološkog sagledavanja društvenih stanja i procesa. Liberalna doktrina često navodi 1688. godinu kao tačku preokreta od koje nastaju uslovi za razvijanje otvorenog modela u razvoju institucija političkog sistema. Te godine je u Engleskoj izvršena takozvana „Slavna revolucija“, nakon koje je kraljevska vlast na mnoge načine postala podređena parlamentu. Ovaj istorijski događaj se navodi kao istorijska prekretnica sa stanovišta decentralizovanja državne vlasti koja je kasnije omogućila čitav niz istorijskih procesa, kao što su Poljoprivredna reforma i Industrijska revolucija, kako na to ukazuje i Ferguson u pomenutoj knjizi. Drugim rečima, izgleda da je teza liberala da od tog momenta državna vlast ima odobrenje onih kojima vlada, što ujedno znači da do tog momenta ona ovo odobrenje nije imala. Ovo dalje znači da državna vlast stiče neku vrstu legitimiteta odozdo i da do danas taj legitimitet ima u kontinuitetu kao temelj svoje vladavine u modelu liberalne elitističke demokratije.

Međutim, izgleda da navedene liberalne teze ne uzimaju u obzir klasni karakter političke borbe koja prethodi ovom i svim potonjim sličnim istorijskim događajima. Naime, ne čini se verodostojnom procena dela liberalnih pisaca da bogatstvu društva i vladavini prava prethodi žestoka politička borba „naroda“ za oduzimanje dela vlasti od krune, nakon čega započinje društveni proces otvaranja institucija sistema i maksimalnog angažovanja ušteđenog kapitala u razne oblike nedržavnog povezivanja preduzetničkog tipa. Kao rezultat ovakvog procesa, prema njihovom stavu, rađa se bogatije društvo u vladavini prava, tačnije demokratija. Pre svega, nije jasan razlog izbegavanja razdvajanja između naroda i jedne ili više određenih klasa u narodu. Jasno je da istorijski proces osipanja kraljevske vlasti, čiji legitimitet dolazi od boga, i gde ne postoji

ideja o smenjivosti vlasti ne može da se objasni samo „borbom naroda“. Dalje, izgleda da se ne uzima dovoljno u obzir činjenica da su društva zapadne i severne Evrope, na koja se odnose ove teze, već u momentu navodnih istorijskih prelomnih tačaka imala znatnu akumulaciju kapitala u poređenju sa ostatkom sveta, a ona je posledica njihove imperijalističke politike i ukidanja drugima istih onih prirodnih prava koja stoje duboko sažidana u temeljima zapadnoevropskih liberalnih elitističkih demokratija. I najzad, potpuno se zanemaruje činjenica da jednom stvoreno kapitalističko jezgro ne pokazuje tendenciju svog proširenja na društva periferije.

Drugim rečima, bogate države zapadnoevropskog tipa nikada neće dozvoliti ostatku sveta da istim procesom razvijanja inkluzivnih institucija uđe u klub bogatih jer je taj klub ekskluzivnog karaktera koji se s vremenom ne širi na evolutivan način. Čini se da uzdizanje malog broja istočnoazijskih ekonomija u drugoj polovini XX veka ne predstavlja izuzetak od ovog pravila uzevši u obzir da je za njihovu tranziciju iz poluperiferije u kapitalističko jezgro dobijeno prećutno odobrenje jezgra.

Što se tiče analize savremene liberalne doktrine o uzrocima degeneracije institucija savremenog kapitalističkog sistema zapadnoevropskog tipa, čini se da ima dovoljno dokaza za zaključak o ispravnosti ovih teza imajući u vidu da je uočljivo opadanje zapadnih ekonomija u odnosu na istočnjačke ekonomije kapitalističkog jezgra, koje su u ranijim istorijskim periodima u odnosu na jezgro predstavljale poluperiferiju, dok su u odnosu prema nerazvijenim zemljama istoka delovale uvek kao jezgro. Ovo nije slučajno, a objašnjenje ovog istorijskog procesa koji se odvija pred našim očima je verodostojno. Ono razlog opadanja zapadnih ekonomija i smanjenja

razlike između Istoka i Zapada vidi u degeneraciji institucija zapadnog sistema kapitalističkog jezgra. Kako će ublažavanje velike divergencije između Zapada i Istoka uticati na razvoj demokratskih praksi u budućnosti? Da li degeneracija institucija zapadnih država i opadanje zapadnih ekonomija, kao nužna posledica ove pojave, može da obrne proces globalne unifikacije elitističke demokratije ili će vladajuće klase istočnih ekonomija u ekspanziji samo nastaviti sa ovim procesom kao nekom vrstom nasleđene kulturne baštine? Ukoliko se usvoji početna pretpostavka ove knjige da političke klase nisu ni nacionalno ni teritorijalno određene i da je globalistička ideja duboko ukorenjena u kulturnim sistemima današnjice, ona bi morala da u konačnici, po pitanju nastavka procesa unifikacije elitističke demokratije, pruži potpuno isti rezultat koji postoji i danas jer se i istočne ekonomije moraju oslanjati na ideju slobodnog kretanja kapitala, kao i ideju o neophodnosti globalno unifikovanog sistema vrednosti i mišljenja, kao najjačeg oružja u očuvanju društvenog *status quo*, baš kao što su to vekovima činili i njihovi prethodnici – zapadnoevropske ekonomije.

Iz svega navedenog, može da se zaključi da nema dovoljno razloga za tezu da će smanjenje zaostajanja istočnih ekonomija za zapadnim ekonomijama ili čak i njihovo prevazilaženje zapadnih ekonomija u budućnosti, samo po sebi, delovati lekovito po demokratske prakse na globalnom nivou. Stoga mora da se ukaže na neophodnost pažljive političke pripreme za promene do kojih će dovesti buduća privredna stagnacija.

Jednakost i sloboda de facto i de jure

Izgleda da liberalna kapitalistička misao podrazumeva da su građani, u savremenim državama kapitalističkog sistema u

celini, jednaki ne samo po pravu glasa već i po ljudskim pravima i slobodama. To su osnovna ljudska prava i slobode: pravo na život, slobodu, imovinu, slobodu govora i izražavanja, slobodu štampe, versku sloboda, slobodu okupljanja i udruživanja, pravo jednake zaštite pred zakonom, pravo na pravično suđenje u razumnom roku. Ova su prava, po mišljenju liberalne teorije, univerzalna i neotuđiva. Danas su prepoznata na nivou međunarodnog prava kroz međunarodne ugovore, a posebno Evropsku konvenciju o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda.

Ovde je uočljivo da liberalna misao uopšte ne pravi razliku između država kapitalističkog jezgra i periferije, već uspostavlja ista načela za kapitalistički sistem u celini uz parolu: jednakost i sloboda za sve. Za liberale, još od perioda pre Francuske revolucije pa do danas, krajnji politički cilj je sloboda u jednakosti. Iz toga proističe zaključak da veći deo liberalne misli podrazumeva da je taj cilj ostvaren. I upravo na tom mestu dolazimo do problema adekvatne definicije pojma kojim se bavimo. Liberalizam jednakost shvata u formalno-pravnom smislu, tačnije shvata ga kao jednakost građana pred zakonom. Drugim rečima, za jednakost između ljudi dovoljno je da zakon garantuje svakom građaninu jednaku zaštitu jednakih prava. Činjenica da u životnoj trci za obezbeđivanje materijalnog blagostanja ne polaze svi ljudi sa iste tačke čini se za liberale potpuno nevažnom. Za njih je važno da i bogate i siromašne zakon jednako tretira. S obzirom na to da je suštinska jednakost između ljudi u društvenim sistemima moguća samo onda kada su oni približno istog imovinskog stanja, liberalna politička misao koristi pravne konstrukcije kao alternativu ovako shvaćenoj jednakosti. Ako već nema prave jednakosti, ona nam nudi lažnu jednakost koja će očuvati društveni mir.

To je jednakost pred zakonom. Dakle, za liberalni model kapitalizma jednakost pred zakonom je važna dok je ekonomska jednakost nevažna jer je neostvariva.

Čini se da liberalna varijanta kapitalizma vladavinu prava u demokratiji vidi i kao stanje društvenog reda u odnosu na stanje društvene anomalije. Prema teoriji društvenog ugovora, građanin u zamenu za svoju slobodu u prirodnom stanju dobija građansku slobodu i svojinu nad stvarima u njegovoj državi, kako to pokazuje Žan-Žak Ruso (Jean-Jacques Rousseau) u svom delu *Društveni ugovor*. Dakle, čovek umesto nereda dobija red, umesto nesigurnosti i nepredvidivosti dobija sigurnost i predvidivost. Ovakvo stanje za liberalne pisce znači stanje slobode. Čovek je slobodan jer je društvenim ugovorom stekao građansku slobodu, a istovremeno i jednakost jer je jednak pred zakonom.

II DEO

KRATKA ISTORIJA NEPOSREDNE DEMOKRATIJE

Stari vek i uvođenje demokratije

Neposredna demokratija se razvija u atinskom polisu kao posledica državne reforme sprovedene u vreme Klistenove vladavine, a na osnovama prethodne reforme koja je započeta u vreme Solonove vladavine. Solon je izvršio agrarnu reformu i kodifikaciju građanskog prava u Atini, što je omogućilo buduću Klistenovu reformu. Klisten je na kraju VI veka pre n. e. sproveo ustavne reforme u Atini, kao državnu reakciju na pokušaje da se obnovi dominacija rodovskog plemstva. Ustavne reforme su zapravo predstavljale sveobuhvatni projekat novog državnog i političkog uređenja. Njihov primarni cilj bio je jačanje centralne vlasti uz opadanje svih obeležja plemenštine.

Pojedini teoretičari misle da je drugi cilj reforme državnog uređenja bio obezbeđivanje političke prevlasti gradskom stanovništvu koje su činili trgovci i zanatlije. Izgleda da je jačanje trgovine i zanatstva izazvalo reforme kao posledičnu reakci-

ju. Kao težnju trgovaca da se njihova politička uloga upodobi njihovom novoostvarenom ekonomskom značaju. U vreme spomenutih reformi atinsko društvo u unutrašnjoj trgovini prelazi sa naturalne razmene na robno-novčanu razmenu, što pospešuje jačanje uticaja bogatih trgovaca i zanatlija na državnu vlast.

Dakle, reforme su bile nužna posledica jačanja trgovine i zanatstva, kao i akumulacije kapitala. Te reforme su vodile neposrednoj demokratiji kao konačnom rezultatu, čijeg značaja tvorci u trenutku donošenja odluka nisu mogli da budu svesni. Demokratija se, u svom konačnom obliku, izrodila pola veka nakon uvođenja Klistenove reforme, kao njena logična posledica. Izgleda da Klistenova reforma nije ni poznavala termin *demokratija*, niti su tvorci reforme državnog uređenja imali za primarni cilj da narod preuzme vlast.

Kroz vekove, isti uzrok jačanja trgovačke i zanatske klase i akumulacije kapitala u njihovoj imovini izazvaće sasvim suprotnu posledicu od ove, koja će se ogledati od početnog nazadovanja demokratije do konačnog gašenja poslednjih ostataka neposredne demokratije. Francuska revolucija će i zvanično označiti kraj feudalnih društvenih odnosa i početak kapitalističkog načina proizvodnje, a sa tim i potpuno gašenje demokratije. Isti društveni proces jačanja određenih društvenih grupa, koji će dovesti do stvaranja demokratije, u XVIII veku biće pokretač njenog potpunog ukidanja.

Novo državno uređenje, rođeno iz Klistenovih reformi, podrazumevalo je zamenu stare rodovsko-plemenske podele novom podelom na deset teritorijalnih jedinica (*fila*), koje su bile najveće teritorijalne jedinice. Svaka fila se sastojala od tri manja teritorijalna entiteta, tritije, a one na više teritorijalnih jedinica, dema.

Dema je nakon Klistenove reforme bila čisto teritorijalna jedinica, što znači da su građani koji su živeli na teritoriji deme bili pripadnici naselja u kojem su se rodili, a ne pripadnici plemena, tj. roda kojem pripadaju. Građanin je u slučaju preseljenja u neku drugu oblast Atine ostajao član deme po rođenju, čiji je naziv nosio kao deo njegovog prezimena. Ovo znači da su plemenske veze vremenom slabile dok se princip teritorijalne pripadnosti istovremeno učvršćivao pa je samim tim došlo do jačanja države kao monopola sile nad stanovništvom određene teritorije.

Osećaj pripadništva teritoriji vodio je jačanju centralne vlasti. Ovo je svojevrstni paradoks s obzirom na to da su deme bile istovremeno i jedinice lokalne samouprave, i to po prvi put u istoriji, pošto je svaka dema bila ne samo teritorijalna već i samoupravna jedinica. Imala je sopstvenu skupštinu (*agora*), koju su činili svi slobodni građani sa njene teritorije. Ovo je bila revolucionarna novost uvedena Klistenovom reformom. Do ove istorijske tačke nema dokaza da je ikada u praksi zaživela ideja da građanin treba sam da odlučuje o sopstvenoj sudbini. Dema je posedovala zemlju, autonomno raspolagala prihodima, imala je svoje finansije i donosila odluke koje se tiču javnih stvari vezanih za njenu teritoriju. Ovo znači da je najmanja jedinica lokalne samouprave u atinskom polisu imala izvorne nadležnosti i autonomno finansiranje. Upravo ova dva kumulativno ispunjena uslova – uz primenu principa neposrednih demokratskih praksi oličenih u činjenici da su svi slobodni građani deme bili članovi njene skupštine – odredili su samoupravni karakter dema kao najmanjih jedinica lokalne samouprave. Prema Herodotu, broj takvih dema ukupno je iznosio sto. Kasnije je taj broj postepeno rastao.

Prevedeno na jezik današnjice, svako gradsko naselje Atine

obrazovalo je skupštinu sastavljenu od svih svojih punopravnih građana, koji su donosili propise i između sebe kockom birali sudsku i izvršnu, kao i upravnu vlast, i to na određeno vreme. Takva skupština je imala sopstvene izvorne nadležnosti koje su joj Klistenovom reformom pripale i one su se odnosile na sva pitanja koja su se ticala neposredno naselja. Takođe, takva antička naselja su zasluživala naslov samoupravnih jedinica i zbog činjenice da je njihovo finansiranje bilo autonomnog karaktera. Drugim rečima, ove jedinice su bile samoupravne jer su imale izvorno pravo da ubiraju prihode na sopstvenoj teritoriji, kao i da samostalno usmeravaju sopstvene rashode.

Sve ovo znači da je atinski polis bio neka vrsta *sui generis* saveza gradskih opština i naselja povezanih neposrednom demokratijom kao najvišim društvenim idealom. U ovoj piramidi nadležnosti na vrhu je stajala gradska vlast, dok je u njenim osnovama stajala neposredna demokratska praksa. Upravo je ova praksa na terenu činila tako osmišljenu demokratsku konstrukciju polisa izuzetno stabilnom jer je običnog čoveka uzdizala na nivo zakonodavca. Izgleda da se u ovom trenutku čovek najviše približio vladaru. Sva je nesreća što ovakvo stanje nije dugo potrajalo.

Da bi se izbegle buduće, eventualne, separatističke težnje, veće teritorijalne jedinice nisu bile celovite teritorije u smislu da se tritije kao sastavni delovi veće file nisu međusobno graničile, već se po jedna nalazila u svakoj od tri oblasti Atine.

Atinska narodna skupština (*eklesia*) bila je nosilac najviše vlasti, što znači da su svi državni organi bili njoj potčinjeni. Dakle, zakonodavna vlast je bila iznad izvršne vlasti, koju je sačinjavalo veće od petsto građana, kao i iznad sudske vlasti, koju su sačinjavali veliki narodni sudovi sa svojim velikim porotama i manji tradicionalni sudovi.

Svaka fila je davala jednak broj predstavnika u najvažniji izvršni organ države – veće od petsto građana (*boulē*). Veće je imalo pravo da prethodno odobri tekst koji ide u skupštinu na usvajanje, dok je skupština imala pravo da izabere članove veća, vodeći računa o paritetu između fila pa se može zaključiti da je postojao sistem balansa između zakonodavne i izvršne vlasti, sličan savremenim ustavnim rešenjima. Skupština je metodom bacanja kocke birala državne činovnike, koji su se stalno starali o svim tehničkim stvarima vezanim za funkcionisanje sistema. Sa druge strane, broj mandata većnika je, za razliku od današnjih ustavnih rešenja, po ustavnim pravilima Atine iz ove reforme bio strogo ograničen na dva mandata. Po ovoj osobini, atinsko ustavno rešenje se znatno razlikuje od savremenih neoliberalnih ustavnih rešenja, koja teže nesmenjivosti političke klase. Politička klasa danas ima trajno zaposlenje kroz mrežu birokratskih institucija kako unutrašnjeg, tako i međunarodnog poretka.

U zlatno vreme Atine vredela je Periklova maksima da je svaki građanin sposoban da odlučuje o predlogu i kada nije dovoljno sposoban da taj predlog sroči. Štaviše, u V veku pre n. e., demos nije donosio odluke samo u oblasti zakonodavstva već neposredno i odluke iz oblasti sudstva i državne uprave, što znači da je u antičkoj demokratiji vladao širi tip demokratije od svih potonjih tipova demokratskih praksi. Ukoliko se usvoji teza liberala da demokratija određenog tipa postoji u našoj društvenoj stvarnosti, utoliko se još uvek ne može poreći da je u pitanju znatno uži tip demokratskih praksi od antičkog tipa imajući u vidu da narod posredno učestvuje samo u donošenju zakona, a ne i u sudskoj i izvršnoj vlasti. Izvršna i sudska vlast derivativnim putem nastaju iz zakonodavne vlasti, koja je i sama derivativno nastala uzevši u obzir da je ne čine neposred-

no građani. Stoga je liberalna verzija demokratije teorijski uži model demokratskih praksi.

Jačanjem lokalne samouprave i neposredne demokratije, u staroj Atini dolazi do specifične sinergije različitih nivoa vlasti. Ovo znači da je sa jačanjem lokalne samouprave u Atini uporedo jačala i centralna vlast. Demokratija je osnažila državu Atinu. Građanin više nije bio pripadnik plemena, nego građanin svoje deme, a preko nje ujedno i građanin Atine. Ovo je podrazumevalo da legitimitet državnog zahteva za žrtvu u ime društva znatno raste. Građanin je bio spremniji za žrtvovanje jer je sam donosio odluke na skupštini svoje deme i kroz delegiranje svojih kandidata u državne organe učestvovao u državnoj politici. Građanin u takvom sistemu nije imao osećaj da je zanemaren i bio je političko biće u punom smislu te reči.

Ostaje mašti na volju kako bi se stvari razvijale da je umesto devolucije u narednim milenijumima usledila evolucija demokratije. Postoji dovoljno dokaza za tvrdnju da bi današnji čovek, kao građanin koji je naučen da donosi odluke, bio savršeniji i neuporedivo veštiji u određivanju sudbine svog društva i svoje porodice. Preuzimanjem odgovornosti na sebe, građanin je kroz istoriju mogao da osnaži ljudsko društvo i ljudski rod. To označava pravu društvenu evoluciju, tj. čovekov politički silazak sa grane i preuzimanje sopstvene sudbine u svoje ruke.

Stari vek i prekid sa neposrednom demokratijom

Razlozi zbog kojih su najznačajniji grčki fiziofi starog veka bili protivnici neposredne demokratije nalaze se u istim onim potrebama koje imaju i današnji pisci koji kritikuju suprotnost neposredne demokratije – liberalnu demokratiju. Reč

je o potrebi intelektualca da deluje antisistemski. Potreba da se deluje antisistemski je imanentna svakome ko samostalno razmišlja o društvenim odnosima jer nijedan društveni poredak kroz istoriju nije bio dovoljno dobar da bi bio opšteprihvaćen kao potpuna istina. Ova potreba se pojačava s opadanjem dobrih političkih praksi posmatrane društvenopolitičke zajednice pa u tom ključu treba tumačiti i zalaganja antičkih filozofa, koji su proistekli iz demokratskog političkog režima i svoje ideje obrazovali u demokratiji antičkog tipa.

Iako neki današnji neoliberalni pisci, tradicionalno bliski vrhovima političkih klasa najmoćnijih država, tvrde suprotno, ni danas stvari nisu drugačije. One su samo mnogo perfidnije jer današnje političke elite u rukama drže oružje masovnog uništenja kakvo antičke političke elite nisu mogle ni da zamisle. Tako se danas dešava da neki autori proglašavaju najgori političko-društveni sistem od nastanka čovečanstva za najbolji. Pošto je on, po njihovom mišljenju, najbolji, u smislu da bolji ne može više da se postigne, trebalo bi proglasiti kraj istorije. Izgleda da se po pitanju nesavršenosti političkih sistema ništa nije promenilo od antičkih vremena te da proglašavanje kraja istorije nije u bliskoj vezi sa realnošću.

Velika grčka filozofska trojka je u kritici demokratije nastupala sa pozicija intelektualne elite, koja ima zadatak da optužuje politički režim za opadanje institucija sistema. Kraj istorijskog toka ne postoji s obzirom na to da čovek nikada neće imati savršen društvenopolitički sistem, koji će u potpunosti razviti sve čovekove potencijale i koji će upravo zbog toga zatvoriti knjigu istorije jednom zasvagda. To je nemoguća konstrukcija i to su najznačajniji kritičari demokratije iz vremena njenog „zlatnog doba“ vrlo dobro znali. Oni samo nisu mogli znati da će svi sistemi koji će naslediti sistem neposredne

demokratije biti neuporedivo lošiji po duhovni razvoj čoveka od njihovog i da će građanin vremenom postati potrošač.

Sokrat je pogubljen odlukom vlasti zbog njegovog protivljenja opšteprihvaćenim vrednostima. Pojedini mislioci tvrde da je Sokratovo suđenje bilo u skladu sa zakonima onoga doba, te da smrt velikog grčkog filozofa nije posledica lošeg funkcionisanja neposredne demokratije. Ipak, prevagnulo je mišljenje istoričara da je suđenje, koje je vođeno 399. godine pre n. e., bilo samo farsa u kojoj je Sokrat optužen i osuđen na smrt za izmišljena dela „bogohuljenja“ i „kvarenja atinske omladine“. Razlog za vođenje procesa je, verovatno, sadržan u činjenici da je Sokrat svojim kritikama najmoćnijih atinskih političara sebe predstavio kao njihovog direktnog protivnika. Ovo znači da je politički elitizam postojao i u uslovima neposredne demokratije. Kao što je u vladavini demosa postojao politički elitizam, tako je postojala i finansijska elita. Do ove tačke se elitistička demokratija ne razlikuje od direktne demokratije.

Međutim, od ove tačke treba povući jasnu liniju razgraničenja i kao osobenost demokratije antičkog tipa istaći da ona ipak nije vodila do vladavine oligarhije. Pod vladavinom oligarhije, ovde se podrazumeva sinergijsko delovanje političke i finansijske elite, iz čega se izlučuje pravo i način njegove primene u praksi, tako da čini nemogućim slobodu u jednakosti (*isonomia*).

Sokratov filozofski naslednik Platon je predložio vladavinu neke vrste aristokratije, tačnije najmudrijih ljudi umesto vladavine naroda u svom delu *Država*, a nakon toga je korigovao stav vladavinom zakona u delu *Zakoni*. Pretpostavka je da je na njegov stav prema neposrednoj demokratiji veoma uticala i tragična sudbina njegovog učitelja, Sokrata. Aristotel ide korak dalje od Platona i predlaže vladavinu inokosnog organa.

Čini se da kulturni sistemi današnjice u dobroj meri predstavljaju naslednike kulturnog sistema, koji je definisan u vreme neposredne demokratije i pored činjenice da postoje temeljne razlike u hrišćanskoj i antičkoj kulturi. Ova starija je, u doba neposredne demokratije, bila u potpunosti antropocentrična, dok je hrišćanska kultura bila u celini teocentrična. Ukoliko se usvoji pretpostavka da zapadna civilizacija stoji na razvalinama hrišćanstva, utoliko se pojačava snaga argumenta da se ispod ovih ruševina kriju antički antropocentrični temelji naše kulture. U obzir treba uzeti da su svakodnevne neposredne demokratske prakse običnog „malog čoveka“ bile antičko izvišće nauke, filozofskih škola i pravaca, kao i antičke interpretacije umetnosti. U osnovu antičkog razvijanja ovih oblasti ljudskog duha i društvene stvarnosti sadržana je potreba da se građanin osposobi za obavljanje funkcije zakonodavca, sudije i činovnika. Tek sa opadanjem atinske demokratije, javlja se Sokratov zahtev da moral postane merom politike, a ne obratno, tako da se može reći da je Sokratovo protivljenje demokratskim praksama reakcija na opadanje izvornih vrednosti polisa. Sokratova *paideia* (koju bismo danas preveli kao odgoj ili sticanje obrazovanja i kulture ujedno) predstavlja, u suštini, odgovor na političko opadanje Atine kroz vaspitavanje omladine za uzdizanje moralnog integriteta svakog pojedinca. Umesto slepe poslušnosti i spremnosti na žrtvu svome polisu, u uslovima opadanja demokratije, filozofsko učenje se razvija u pravcu poslušnosti sebi i svojoj moralnoj ličnosti. Sofisti će ove ideje razviti kroz Protagorino učenje o pripremanju pojedinca na građansku neposlušnost kroz odgoj svakog pojedinca ili, drugim rečima, moglo bi se govoriti o odgoju kao inicijaciji građana u kulturni sistem političke paradigme neposredne demokratije.

Paralele sa današnjim vremenom su jasne, a neophodnost reafirmacije onoga što stoji u temeljima naših kulturnih sistema je neumitna. Današnje vreme zahteva odgoj pojedinca za građanina, a ne za podanika. Odgoj za individualizam, a ne konzumerizam. Građanska neposlušnost i nepristajanje na diktat elitističkog doživljaja demokratije danas su dužnosti svakog pojedinca. Zahtev za izgrađivanje moralnog integriteta ne sme da se odnosi na obrazovanje koje uči omladinu slepoj poslušnosti vladama svojih država. Upravo suprotno, *paideia* mora biti restaurirana kroz zahtev da obrazovanje današnjeg čoveka bude ujedno i njegovo kulturno uzdizanje na nivo građanina, tj. njegova inicijacija u politički život neposrednih demokratskih praksi jer slepa poslušnost elitističkoj demokratiji jeste slepa neposlušnost sopstvenom moralnom integritetu.

U antičkom polisu jasno je uočljiva tesna veza između ovih ideja i politike. Zapravo, moglo bi se reći da su umetnost, filozofija i nauka iz perioda atinskog polisa svoje izvoriste nalazili u političkim praksama koje su u posmatranom periodu bile neposrednog tipa s obzirom na to da je čitav demos bio politička klasa. Kako danas shvatamo da i sami baštinimo delove antičkog kulturnog sistema, razumemo da i u temeljima modernih kulturnih sistema stoje neposredne demokratske prakse antičkog građanina.

Ovi osnovi modernog čoveka nalaze se u dubljim slojevima našeg kulturnog sistema jer su na površini opsene liberalizma i njegova lažna alternativa. Otkrivanje naših temelja biće dugotrajan proces koji se neće odvijati ravnomerno u svim delovima sveta. Pa ipak, promena kulturnog ideala nužno će se dogoditi s promenom političkog sistema jer, kako smo videli na antičkom primeru, kada se menja politika, menja se i kulturni sistem.

Razvoj demokratije koincidira s uvođenjem novca kao sredstva plaćanja u unutrašnjoj trgovini na teritoriji Atike (u spoljnoj trgovini atinski trgovci su odranije koristili strani novac kao sredstvo plaćanja). Kao uzročno-posledična reakcija jačanja ideje o robno-novčanoj razmeni, dolazi do jačanja građanskog sloja trgovaca i zanatlija. Javlja se akumulacija novca. Novac ne gubi svoju vrednost jer je u antičkim uslovima pravljen od plemenitih metala koji sami po sebi ne gube na vrednosti. S obzirom na to da je demokratija potrajala relativno kratko, izgleda ne više od jednog veka, može da se razmatra teza da je početak društvenog procesa koji je demokratiji udahnuo život ujedno bio i njena smrtna kazna u kasnijoj fazi razvoja. Gomilanje novca u rukama trgovaca svakako je moglo imati određene posledice po razvoj demokratije.

U uslovima slabog ili nikakvog opšteg privrednog rasta u antičko vreme, gomilanje porodičnog bogatstva u rukama malog broja građana na relativno maloj teritoriji moglo je voditi u pravcu zahteva za obezbeđivanje budućnosti tog bogatstva ukidanjem nepredvidive vladavine demosa. Kada nema značajnog i kontinuiranog privrednog rasta, značaj nasleđene imovine dobija na težini jer u jednoj generaciji ne postoje šanse za znatnu akumulaciju kapitala. Tada pojedinac može da računa samo na nasleđeno bogatstvo kao osnovu svog društvenog statusa kako ubedljivo dokazuje Toma Piketi u svojoj knjizi *Kapital u XXI veku*. S obzirom na to da je vladavina građana, iz aspekta krupnog kapitala, ipak nestabilna u odnosu na vladavinu manjih grupa – pa čak i u odnosu na vladavinu pojedinca – nameće se zaključak da je, pored svih ostalih istorijskih činilaca, i ova činjenica mogla biti od uticaja na umiranje demokratskih praksi u obliku Klistenove reforme. Uostalom, uvođenje novca u unutrašnju trgovinu u Atini mogao je da ima

uticaja na razvoj demokratskih praksi, uzevši u obzir da se vremenski ova dva procesa poklapaju. Akumulacija novca u rukama robovlasnika, kombinovana sa akumulacijom robova, robe, stoke i gomilanjem zemljišta kao ključnog resursa u uslovima primitivnog privređivanja, mogla je da ima uticaja kako na podvođenje rodovsko-plemenskih relikata pod uticaj polisa, tako i na gubljenje demokratskih praksi u momentu kada su izvršile svoj istorijski zadatak učvršćivanja centralne vlasti. U rukama finansijske elite neposredna demokratija se pokazala kao efikasno oružje za ovladavanje nepredvidivih plemenskih zajednica. Po ovoj svojoj osobini da predstavlja oružje u rukama finansijske elite, neposredna demokratija se istorijski ne razlikuje od posredne demokratije. Relikti prošlosti su ustuknuli pred modernošću, kao i mnogo puta pre toga. Ove činjenice bi mogle da ukažu na tezu da je neposredna demokratija sama po sebi nestabilna i da nije održiva na duži vremenski period u kombinaciji s akumulacijom novca u uslovima slabog opšteg privrednog progresa, niti je kompatibilna sa brzim i opštim privrednim razvojem, koji se kasnije javio sa kapitalizmom. Postavlja se pitanje koji su društveni uslovi najpovoljniji za ovu krhku pojavu.

U atinskom polisu, u periodu primene neposrednih demokratskih praksi, demos je bio politička klasa, ali nije bio finansijska elita. Prvi put u istoriji Atike, jačanjem ideje o upotrebi novca u unutrašnjoj trgovini, otvorena je mogućnost fizički lake akumulacije kapitala, što je moglo da vodi jačanju zahteva finansijske elite za sužavanje političke klase. Manji broj pripadnika političke klase mogao bi da označi i veću predvidivost političkih kretanja u odnosu na akumulirani kapital.

Nestankom polisa s istorijske scene i učvršćivanjem centralne vlasti makedonskih vladara, sa političke scene nestaje

i demokratija. Od tada može se govoriti samo o fragmentima demokratskih praksi neravnomerno razasutih u starom i srednjem veku.

Feudalizam i ostaci neposredne demokratije

Uopšteno govoreći, iz aspekta demokratskih praksi, period feudalnog načina privređivanja nije predstavljao mračno doba, kao što se često u liberalnoj doktrini kaže za sveopšte društvene učinke srednjeg veka. Upravo suprotno. Feudalizam je očuvao i razvio demokratske prakse na nivou seoskih lokalnih zajednica u Zapadnoj Evropi.

Ako se mora zaključiti da je koncept antičke demokratije podrazumevao vladavinu slobodnih građana, koji su činili skupštinu i donosili u njeno ime najvažnije državne odluke, tada se za feudalni sistem privređivanja mora uočiti da su ostaci neposredne demokratije još uvek snažno izraženi u postojanju seoskih skupština u zapadnoevropskim državama. Naravno, ovde je reč samo o ostacima jer su u pitanju nadležnosti koje je centralna vlast svesno ostavljala najmanjim jedinicama lokalne samouprave, kao neku vrstu ventila, koji je, sa jedne strane, trebalo da umanjí netrpeljivost prema centralnoj vlasti, kroz ograničavanje snage i uticaja lokalnih feudalaca, a da, sa druge, rastereti državnu birokratiju dodatnog rada kroz vršenje poslova lokalne samouprave. Dakle, razlozi očuvanja i reafirmacije demokratskih praksi u srednjem veku bili su pretežno praktične i političke prirode. Takođe, u feudalnom načinu privređivanja nema ničega toliko specifičnog kako bismo zaključili da se demokratske prakse i feudalizam slažu u smislu da jedno stanje nužno podrazumeva postojanje drugog. Seoske zapadnoevropske skupštine, koje su činili najstariji muškarci

iz svake kuće, donosile su odluke o stvarima koje se tiču svih, dok su privatne stvari bile u sferi odluke pojedinca na koga se ta stvar odnosi. Ovo je blisko antičkom modelu neposredne demokratije. Seoske skupštine su stekle znatnu autonomiju s obzirom na to da su odlučivale o najvažnijim pitanjima koja su se odnosila na selo. Tako su preuzele izvorne poreske nadležnosti i svuda birale sopstvenu izvršnu vlast koja je imala za zadatak da u praksu seoskog života implementira odluke donete na skupštini sela. Sa ovakvim demokratskim praksama, naglo se prekida pred Francusku revoluciju, kada je, pod pritiskom narasle političke moći buržoazije, kraljevskim dekretom bio uveden princip posredne demokratije, kako nam to, na sebi svojstven način, otkriva Masimo Fini (Massimo Fini) u svom delu *Podanici*, koje na novi i jedinstven način potpuno izlazi iz okova paradigme liberalnog kapitalizma i stvari postavlja u sasvim novu perspektivu. Od tog momenta u seoske skupštine ulazili su samo izabrani predstavnici seljaka, sa čime se u kontinuitetu nastavilo do danas. Elitistička demokratija je odnela konačnu pobedu jer se savršeno uklapala u liberalni pogled na novu stvarnost. Ona je postala najmoćnije oružje i najveća opsena liberalizma. Uz njenu pomoć, liberalizmu je bilo lako da spakuje u dopadljivi paket sve ostale pravne i političke konstrukcije na kojima počiva. Glavna kockica ove ideološke slagalice se najzad trajno uklopila i sa Francuskom revolucijom omogućila novoj buržoaskoj klasi da već postignutu ekonomsku moć pretvori u političku te postane politička klasa s apsolutnom moći da se postavi iznad zakonodavca i da tvori pravo koje podanici ne smeju da pogaze. Razume sa da je sve ovo postignuto uz parolu da je to narodna volja s obzirom na to da narod, preko pravom regulisanog instituta izbora, bira svoje predstavnike u telo koje donosi zakone pa se svaka odluka tog

tela poistovećuje sa voljom naroda. Tako je božiju volju srednjeg veka zamenila parola narodne volje. Ona je narodna koliko je i ona pre nje bila božija. Dakle, nimalo. Ova jeftina misaona gimnastika previđa sve ono na šta se u ovoj knjizi ukazuje sa ciljem da se razvije alternativni pogled na društvenu stvarnost i iskorači izvan vladajuće liberalno-kapitalističke paradigme.

Slična situacija, u smislu autonomije u odnosu na centralnu vlast – ali ne i u smislu relikata demokratskih praksi – bila je u srednjem veku i u zapadnoevropskim gradovima, sa razlikom da je struktura stanovništva i lokalne vlasti tamo bila drugačija, a da su samo motivi centralne vlasti po pitanju manje ili veće samouprave bili istovetni. Za razliku od sela, gradsku opštinu na zapadu Evrope odlikuje snažna trgovinsko-zanatska privredna praksa, posebni sudovi koji primenjuju delimično sopstveno pravo gradske opštine, kao i manji ili veći stepen samouprave u odnosu na centralnu vlast. Samouprava se u gradovima ne reflektuje neposrednim demokratskim praksama kao što je to slučaj sa selom. Struktura stanovništva u srednjovekovnim gradovima zapadne Evrope suštinski se razlikuje u odnosu na strukturu antičkog grada. Dok u antičkom gradu ne postoje esnafi, srednjovekovni zapadnoevropski grad karakteriše bogato razgranavanje različitih slobodnih udruženja. Ova razlika je nastala, pre svega, kao rezultat činjenice da se antički grad nalazi u prostoru robovlasničkog načina proizvodnje, gde nema mesta za razvoj esnafa, tačnije za institucionalno povezivanje trgovaca i zanatlija, dok srednjovekovni grad sa svojim moćnim esnafima postoji u feudalnoj paradigmi načina proizvodnje, koja, sa svojim uticajnim esnafima, ne bi dozvolila stvaranje dodatnog društvenog sloja robova, čiji bi se besplatni rad suštinski javio kao nelojalan konkurent slobodnim zanatima, na šta nam ukazuje Maks Veber (Max Weber) u jednoj

vrsti anatomije srednjovekovnih naselja sadržane u njegovom delu *Grad*.

Dakle, pre se može govoriti o lokalnoj samoupravi u vreme feudalizma nego o lokalnoj samoupravi u današnjem vremenu, i to posmatrano ne samo iz aspekta zapadnoevropskih sela već i gradova. Ako je centralna vlast prihvatila činjenicu da lokalno stanovništvo samo odlučuje o pitanjima koja se tiču njihovih naselja, tada se postavlja pitanje da li je feudalni sistem proizvodnje u načelu podržavao demokratiju na lokalnom nivou.

Na ovom mestu treba istaći da nema dokaza da je centralna vlast u feudalnom periodu proglašavala ove ostatke demokratskih praksi za neku vrstu ideala za koji pojedinci trebalo da polože žrtvu kada to sistemu odgovara. Za razliku od ovoga, liberalna doktrina se vekovima poziva na navodnu činjenicu da zaštita elitističke demokratije zahteva žrtvu svakog pojedinca kako kroz davanje poreza u vremenima mira, tako i kroz učestvovanje u opštoj besmislenoj pogibiji u vremenima ratova. Pozivanje na patriotizam i odbranu demokratije vidimo uvek i posebno izraženo kod najbogatijih zemalja u periodu kapitalizma. Pa ipak, ovde nema ni govora o patriotizmu i odbrani demokratije iz jednostavnog razloga što demokratija u kapitalizmu ne postoji. A kako ćemo uskoro videti, izgleda da ona u kapitalističkom načinu privređivanja liberalnog modela i ne može da postoji.

Dakle, motivi na koje se savremene države pozivaju kada zahtevaju žrtvovanje pojedinca su lažni. Oni, doduše, postoje, samo se ne nalaze u patriotizmu kroz odbranu demokratije, već u pokušajima da političke klase u međusobnim sukobima, koji se eufemistički nazivaju ratovima između nacija (kao da apstrakcije, tj. pravne i političke konstrukcije uopšte mogu da ratuju), ovladaju tržištima i izvorima energije i stvore ekono-

mske monopole, i pruže kapitalu najefikasniju zaštitu. Ova potreba da se stvori sigurno utočište za svetski kapital bila je izvor svih velikih oružanih sukoba pogrešno nazivanih u istoriji ratovima između država i naroda, u kojima su stradali podanici koji su pogrešno nazivani vojnicima, u ime laži koja je pogrešno označavana kao odbrana vrednosti. U savremenom dobu ta vrednost je najčešće *demokratija*. Dakle, danas se gine sa demokratijom na usnama.

Feudalizam je poznavao neposrednu demokratiju i nije je sistematski gušio jer nije imao iste premise kao njegov naslednik, kapitalizam. Feudalizam nije verovao da je privredni rast najviši cilj koji ne sme da ugrozi nešto tako banalno kao što je nepredvidivost narodne volje. Štaviše, izgleda da privredni rast u vreme feudalizma nije ni postojao, što bi moglo da znači da nije postojala ni društvena svest o neophodnosti njegovog uspona kao *conditio sine qua non* sveopšteg društvenog progressa, o čemu na analitički i konzistentan način svedoči Piketijev *Kapital u XXI veku*. Za razliku od kapitalizma, feudalizam nije proglašavao za vrhunske vrednosti nepostojeća društvena stanja. Zar je toliko čudno tražiti od kapitalizma da ne uzdiže demokratiju na nivo ideala kada ona u ovom istorijskom periodu uopšte ne postoji? Zašto kapitalizam javno ne afirmiše stalni rast kao najvišu društvenu vrednost i najvažniji cilj koji treba postići po svaku cenu, pa makar i po cenu zatiranja demokratije? Umesto svojih pravih ciljeva, liberalna kapitalistička doktrina, pomoću elitističke „demokratske“ prakse kao svog oružja, zvanično proglašava čiste pravne konstrukcije za najviše društvene vrednosti. Umesto beskonačnog privrednog rasta, zvanično je ustoličena vladavina prava u stanju vezivanja s elitističkom demokratijom. Ono što nam liberalno-kapitalistička paradigma prećutkuje vekovima sada je vidljivo svakome ko se

usudi da pogleda izvan okvira vladajuće ideologije. Danas je jasno da je vladavina prava samo supstitucija za jednakost. Pravi ciljevi se, naravno, uvek drže daleko skriveni od naroda, jer je upravo takvo stanje duboko u prirodi elitističke demokratije kao liberalnog oružja. Trebalo bi zameniti zastarelo oružje i restaurirati neposredne demokratske prakse na nivoima najmanjih jedinica lokalne samouprave. Ovaj proces bi morao da bude globalnog domašaja da bi ostvario svoj pun kapacitet i doveo do željenih i neophodnih promena političke stvarnosti za kojima žudimo.

Dakle, paradoksalno, postavljanjem ovog zahteva traži se zapravo nastavak procesa modernosti, koji stoji u temeljima liberalizma, sve do tačke kada će sistem poprimiti savršeniji oblik primereniji ljudskoj prirodi. To će označiti zaokruživanje njegovog prirodnog životnog ciklusa i evolutivni skok na sledeći nivo stvarnosti. Feudalizam se, kako smo videli, delimično oslanjao i na direktnu demokratiju kao ostatak prošlosti koji treba negovati, ali i kao praktično dobro rešenje koje i iz ovoga razloga ne treba ukidati. Da li je ovakvo oslanjanje na neposredne demokratske prakse moguće i u kapitalizmu i, ako jeste, pod kojim uslovima?

III DEO

MANIFEST

NEPOSREDNE DEMOKRATIJE

**Navodni oblici neposredne demokratije
u kapitalizmu ili potpuni raskid sa demokratijom**

Mera demokratije

Nasuprot feudalnim državnim sistemima Zapadne Evrope, savremeni ustavni sistemi kapitalističkih država poznaju relikte neposredne demokratije samo u bledim tragovima koji se, u praksi elitističke demokratije, vremenom, potpuno gube. Sa druge strane, liberalna doktrina proglašava ostacima demokratskih praksi i neke institute koji sa neposrednom demokratijom nisu ni u kakvoj vezi, kao što je slučaj sa opštim izborima za narodne poslanike u parlamentu kao zakonodavnom telu.

Čini se da zdravom razumu ne treba previse obrazloženja za tezu da ukoliko narod nije zakonodavac, utoliko nema ni demokratije. U svakom sistemu kroz sva istorijska razdoblja ovaj princip treba da bude jedino merilo demokratije. Dakle, ukoliko kao čitalac ove knjige direktno ne učestvujete u donošenju zakona koji se tiče vašeg rodnog mesta, utoliko

ne živite u demokratiji. Svaka suprotna teza nije razumna i u direktnoj je funkciji pokoravanja čoveka i njegovog svodenja na podanika. Cilj je izdići se na nivo čoveka – političkog bića, a to je moguće samo kroz vekovne demokratske prakse.

Prema tvrdnjama liberalnih mislilaca, ustavni instituti liberalnih ustava savremenih elitističkih demokratija poznaju referendum, plebiscite, narodnu inicijativu, kao i opšte i neposredne izbore, kao „oblike“ neposredne demokratije. Možda je liberalno viđenje ovih ustavnih instituta, kao oblika demokratskih praksi, preterano? Pre se može govoriti o neprepoznatljivim fragmentima, od kojih neki, kao što ćemo videti na primeru opštih i neposrednih izbora za zakonodavnu granu državne vlasti, nisu čak ni to.

Relikti neposredne demokratije

Kao što je već rečeno, savremeni pravni sistemi pružaju lažnu alternativu neposrednoj demokratiji. Svakako da referendum i plebiscit nisu i nikada ne mogu biti oružje prave demokratije s obzirom na to da se u praksi kapitalističke posredne demokratije nisu pokazali dovoljno efikasnim sredstvom za sprečavanje preuzimanja svih poluga vlasti od naroda i njihovo stavljanje u ruke političkih elita. Ovo iz razloga što građani u praksi ne stavljaju političke teme na referendum i plebiscite, ne sastavljaju referendumska pitanja i što je možda najvažnije, ne staraju se o sprovođenju referendumske odluke, niti imaju instrumente da svoju volju, izraženu po nekom nametnutom pitanju, izvrše u praksi na način koji ne obesmišljava njihovo izjašnjavanje. Posebno treba naglasiti da građani nikako ne utiču na sled političkih događaja koji dovode do referenduskog ili plebiscitnog pitanja, već su postavljeni pred

svršen čin aminovanjem odluke koja dolazi na kraju čitavog niza ranijih političkih odluka, u koje građanin, po prirodi stvari i samoj logici indirektno demokratije, nema pravo uvida.

Liberalna teorija nam kaže da, kao korektiv ovih praktičnih problema, postoji i institut narodne inicijative, koji je predviđen nekim modernim ustavima. Ne govore nam pak da ne postoji spontano organizovanje građana da bi institut narodne inicijative uopšte zaživeo u praksi. Građani se nikada u istoriji čovečanstva nisu spontano organizovali povodom nekog važnog političkog i državnog pitanja. Spontano i direktno organizovanje građana se u celini iscrpljuje kroz demokratske prakse neposredne demokratije antičkog tipa. Sve ostalo podrazumeva elitističku praksu sa demokratskom fasadom; građani se organizuju kroz političke partije, a političke partije vodi mali krug ljudi koji ulazi u političku klasu. Jasno je da ovakva nedemokratska praksa poništava opštost volje kao konačni cilj svih demokratskih praksi obrazovanih kroz dug istorijski period jer prenosi moć političke odluke sa naroda na samo jedan, beznačajno mali, deo dobro organizovanog naroda. Reč je o klasi profesionalnih političara, koji sve svoje potencijale ulažu u napredovanje kroz hijerarhiju političkih stranaka. Kada jednom dođu na vrh matične političke organizacije, dolazi do njihovog povezivanja na horizontalnom nivou sa mrežom drugih vertikalnih političkih organizacija, kao i međunarodnih i unutrašnjih birokratskih institucija sistema, nakon čega u politici ostaju kao plaćenici najčešće do kraja radne karijere. I tu nije kraj imajući u vidu jasnu tendenciju da i njihovi naslednici u političku elitu ulaze preskačući stepenice birokratske vertikale. To znači da je pripadništvo političkim elitama u liberalnoj kapitalističkoj paradigmi u dobroj meri nasledno društveno stanje. Ovom sloju privilegovanih građana

nije u interesu da se demokratija razvija pa zbog toga svu svoju intelektualnu snagu troše na odbranu sistema kojem pripada. Koliko je besmislenih institucija savremenih kapitalističkih sistema? Koliko je besmislenog nagomilavanja pravnih pravila, koja komplikuju život savremenog građanina do mere da mu treba stručno pravno znanje u svakodnevnom životu? Razlog je očigledno u težnji birokratskog organizma da se razvija, pri čemu pokazuje tendenciju da potpuno zanemaruje činjenicu da svoj legitimitet crpi od naroda i da nije sam sebi cilj. Pravni sistem treba da olakša građaninu svakodnevni život, a ne da ga komplikuje. Nije pravo samo sebi cilj. Ono treba da bude u funkciji građanina, a ne obratno. Ono što, nažalost, vidimo u praksi je upravo suprotno ovom zahtevu. Pozitivno pravo se gomila tako da nastaje preregulacija u svim oblastima društvene stvarnosti koje se tiču malog čoveka i njegovog svakodnevnog života. Nasuprot tome, u sferi koja se tiče bankarskog poslovanja i života multinacionalnih kompanija primetan je suprotan proces. Reč je o pravnoj deregulaciji ovih oblasti društvene stvarnosti. Ovakva deregulacija tradicionalno olakšava kretanje kapitala, ali ujedno dovodi i do teških ekonomskih kriza koje se ciklično ponavljaju. Ove krize dalje stvaraju uslove za klijanje ekstremističkih pogleda na političku ideologiju, shvaćenu kao političku strategiju snalaženja u novostvorenim društvenim uslovima. Drugim rečima, svaki put kada nastane, ekonomska globalna kriza sa sobom nosi novo seme razdora i nerazumevanja između društvenih grupa pa čak i naroda u celini. Kada ovo nerazumevanje preraste u hronično stanje, tada se stvara potencijalno opasna situacija za globalno društvo. Razdor koji trenutno postoji između severa i juga jednako je beznadežan kao i razdor koji postoji između raznih društvenih grupa i njihovih religijskih interpretacija u

sva tri prstena kapitalističke ekonomije. Reč je o nerazumevanju tako velikog potencijala da sa sobom nosi realnu opasnost od masovnog istrebljenja čitave vrste.

Ne postoje dokazi u prilog tvrdnjama neoliberalne teorije o spontanoj narodnoj inicijativi, ali postoji mnogo dokaza da institut narodne inicijative, kao i ustavni instituti referenduma i plebiscita, ne funkcionišu u stvarnosti kao oblik neposredne demokratije, već se vešto koriste od strane političke klase kao fasada demokratije. Teoretičari neoliberalizma ističu funkcionisanje švajcarskog ustavnog sistema u smislu praktikovanja navedenih ustavnih instituta, navodnih oblika neposredne demokratije, ali čini se da ovaj izolovani incident ipak nema težinu kakvu mu neoliberalni pisci pridaju, a svakako nema ni tako važan uticaj na globalni sistem.

Neposredni izbori kao lažna alternativa neposrednoj demokratiji

I periodično učestvovanje građana na parlamentarnim ili predsedničkim izborima u stvarnosti je besmisleno. Ovde treba dodati da su u praksi građanima nametnuti ljudi koje na poziciju kandidata na izbornim listama za parlament postavljaju političke oligarhije i koji nemaju nikakav legitimitet da se tu i nalaze. Ovo je izraženije u proporcionalnim izbornim sistemima mada je i kod većinskih izbornih sistema u praksi obesmišljen čitav proces izbora postavljanjem najposlušnijih kandidata koji nemaju sopstvenu političku strategiju, tako da se mogu veoma lako utopiti u neoliberalni obrazac, po kojem i levo i desno na kraju završi u centru. Političke oligarhije organizovane kroz političke partije nadmeću se za vlast samo do određene granice. S obzirom na to da ih spaja isti interes,

između političkih oligarhija postoji prirodni prećutni pakt da se utakmica ne odigra do kraja jer to nikome ne bi odgovaralo. Ovo znači da klasni interes na kraju uvek nadvlada svaki drugi, kako to pokazuje Masimo Fini u navedenoj knjizi. Naravno da je u ovakvoj konstelaciji potpuno besmisleno glasati na izborima jer nisu ni opšti ni neposredni, a sasvim sigurno ni zasnovani na jednakom pravu glasa.

Nije reč o opštim izborima jer za izražavanje opštosti volje prilikom glasanja, nažalost, nije dovoljno da svaki građanin ima mogućnost da fizički izađe da glasa na dan izbora. Za opštost volje je važno da građanin odluku donosi kao pojedinac. Donositi odluku koja ima politički predznak kao pojedinac znači biti potpuno slobodan u izražavanju svoje političke volje, tačnije nepovezan sa političkim partijama i njihovim mišljenjima, a opet, dovoljno informisan o temi o kojoj treba da glasa. Nepovezanost sa političkim partijama podrazumeva da na građane ni na koji način ne utiču stavovi političkih interesnih grupacija, tj. da građani uopšte nisu upoznati sa političkim stavovima ovih političkih subjekata. Takođe, da bi izborni proces mogao da se nazove opštim, neophodno je da svaki građanin bude detaljno informisan, a ne detaljno dezinformisan. U praksi pravovremene informacije o društvenim kretanjima dolaze samo do vrhova političkih stranaka koje ih čuvaju i potom selektivno koriste za sopstvene političke ciljeve. Kada informacija dođe do građanina putem sredstava javnog informisanja, to znači da je prekasno bilo šta promeniti. Postoji permanentni zaostatak u dotoku verodostojnih informacija građanstvu i pedantna pravovremenost u dotoku dezinformacija, zbog čega nije moguće govoriti o opštim izborima u elitističkoj demokratiji. Izbori nisu neposredni jer, kao što smo videli, za neposrednost nije dovoljno da građanin lično

zaokruži broj na listiću na dan izbora. Za neposrednost je važno da građanin neposredno donosi odluke o javnim stvarima koje se tiču mesta njegovog rođenja, što u paradigmi liberalne demokratije nije slučaj.

Naposletku, izbori, u modelu elitističke demokratije, ne počivaju ni na jednakosti prava glasa jer za jednakost, nažalost, nikako nije dovoljno da se svaki izborni listić koji je ispravno popunjen smatra kao jedan glas u matematičkom smislu. Za pravu demokratsku jednakost je neophodno da svaki građanin ima jedan glas prilikom vršenja svoje funkcije zakonodavca dok je za jednakost u smislu posrednih demokratskih praksi, prilikom izbora građanina u sudsku ili izvršnu vlast, važno da svaki kandidat stoji na početku izbornog procesa na istoj početnoj poziciji, te da se ovo stanje menja samo slobodno izraženom voljom onih koji glasaju, a ne voljom političkih oligarhija. Ovo je važno i za jednakost glasa, kako je shvaćen u liberalnom kapitalizmu, ali ona je u ovom modelu neostvariva upravo iz pomenutih razloga. Kako u praksi elitističke demokratije političke oligarhije uzdižu i spuštaju kandidate prema sopstvenoj volji, putem sredstava javnog informisanja, to se ne može govoriti o jednakom pravu glasa. Štaviše, samo postojanje političkih grupacija briše jednakost u njegovom začetku. Dovoljan je zdrav razum da uvidimo da ne stoje baš svi kandidati jednako na početku svojih predizbornih kampanja. A ovo se odnosi na kandidate koji su predstavnici političkih oligarhija. Podrazumeva se da je kandidovanje građanina koji ne stoji na talasu političke oligarhije samo puki egzibicionizam u modelu elitističke demokratije kakav postoji svuda u svetu.

Ovo znači da parola elitističke demokratije o neposrednim i opštim izborima sa jednakim pravom glasa nimalo nije tačna. Ona je samo pitka i dobro klizi u opštem nedostatku volje da se

stvari nazovu pravim imenom.

Uostalom, ako je Masimo Fini u pravu, postoje i važniji razlozi rituala izbora od zvanično proklamovanih. Prvi je ritualne prirode i predstavlja ovekovečenje vlasti oligarhija. Reč je o simboličnim praksama koje svoj uzor imaju u srednjovekovnim ritualima koji simbolišu prenos ovlašćenja sa boga na vladara, samo što sada legitimitet, navodno, dolazi od naroda, a ne odozgo. Drugi je opsena smenjivosti vlasti. Naravno da o smeni vlasti nema ni reči jer uvek je na vlasti jedan deo oligarhije i samo se njegovi različiti delovi i smenjuju na vlasti. To vlast ne čini manje oligarhijskom, ali ipak utiče na obezbeđivanje socijalnog mira kroz nuđenje lažne ideje o nenasilnoj smenjivosti vlasti.

Zapravo, kao zamena za neposrednu demokratiju, u jezgru pakla liberalizma, skovan je prikladni izraz, *neposredni izbori*, što bi trebalo da to i označava. Da li je baš tako u stvarnosti? Da li je zdravoj pameti građanina svejedno da li će birati nekog profesionalnog političara da, navodno, štiti njegove interese ili je možda društveno zdravije da građanin sam, kroz neposredno učestvovanje u radu skupštine naselja kome pripada, donosi odluke koje se tiču njegovog života i života svih onih koje voli? Zašto su nam neophodni politički posrednici? Da li oni zaista bolje razumeju naše želje od nas samih ili su odgovorniji prema našim porodicama nego što bismo mi sami to bili? Iz izloženih protivargumenata, jasno je da je odgovor na prethodno pitanje negativan. Kako mogu postavljeni činovnici političkih partija da budu odgovorniji prema našim sudbinama od nas samih? Uostalom, mi građani ih nismo čak ni slobodno izabrali. Oni su nam nametnuti mehanizmima koji su prethodno opisani. Mi smo samo naterani da verujemo da smo ih izabrali. Reč je o opsenarskoj prirodi liberalnog kapitalizma.

Iz ovoga je jasno da tvrdnje koje se u liberalnoj teoriji neopravdano i često iznose o uticaju neposrednih izbora, narodne inicijative, referendumu i plebiscitu, kao oblika neposredne demokratije, nemaju mnogo zajedničkog sa stvarnošću i uglavnom se koriste u funkciji očuvanja vladavine političkih klasa. Netačno je da su neposredni izbori, narodna inicijativa, referendum i plebisciti oblici neposredne demokratije. Istina je da su ovi pravni instituti u kreiranju naše stvarnosti lažno predstavljeni. Pravo je pitanje iz kog razloga.

Zašto bi se verovalo u referendum i plebiscite kao korektiv posredne demokratije, a ne u organizovanje ljudi kroz lokalne skupštine naselja u kojima oni žive? Da li su članovi skupština najmanjih jedinica lokalne samouprave podanici ili građani i da li je upravo njihovo uzdizanje na nivo građanina kroz neposredno političko delovanje ono čega se političke klase najviše plaše? Svođenje građanske participacije u politici samo na izlazak na izbore, referendum i plebiscite znači održavanje čoveka u statusu podanika.

Elitistička demokratija kao oblik oligarhijskog režima

U sistemu u kojem dominiraju političke partije i interesne grupe nema ni govora o narodnoj, opštoj volji, s obzirom na to da pojedinačni interesi i politička volja koja reprezentuje ove interese u potpunosti poništavaju svaku opštost volje. Ovo znači da činjenica postojanja političkih partija zatire svaku mogućnost da posredna demokratija u sebi sadrži makar malo od demokratije, shvaćene u smislu vladavine naroda, tj. izražavanja opšte volje. Političke partije tako postaju istorijski grobari svake mogućnosti da politički život sadašnjice bude izraz

demokratskih praksi i istovremeno potvrđuju teze mnogih antisistemski orijentisanih političkih i pravnih filozofa, prema kojima je liberalna demokratija samo još jedan izraz oligarhijske vlasti, kojih je istorija čovečanstva prepuna. Zapravo, naša istorija jeste istorija oligarhijskih političkih režima. Njihovi javni oblici su raznoliki, ali svima je zajedničko da se o javnim stvarima ne pita narod, a da se o privatnim stvarima pojedinac pita samo delimično. Ranije smo videli da je kod modela prave demokratije princip upravo suprotan – o javnim stvarima odlučuje neposredno demos, dok se o privatnim stvarima pita samo pojedinac na koga se ta stvar odnosi. Ako mi, kao građani, danas ne donosimo neposredno odluke koje se tiču našeg rodnog mesta, tada možemo sa nepogrešivom sigurnošću da zaključimo da ne živimo u demokratiji i da nam sistem, iz nekog razloga, nameće virtuelnu stvarnost umesto realnosti.

Dakle, liberalna demokratija je samo još jedan oblik jednog istog političkog režima, koji u kontinuitetu postoji milenijumima, u svim vrstama proizvodnje. Ovo nas vodi do zaključka da liberalna kapitalistička paradigma nije uspela da nam podari nešto što bi bilo *differentia specifica* u odnosu na prethodne ideološke postavke ranijih načina proizvodnje. Na kraju, sve se ponovo slilo u vladavinu oligarhija. Liberalizam, kao i njegov usavršeni naslednik neoliberalizam, nije uspeo da sadržajem ispuni prazninu teorijskih pravnih konstrukcija. Čak ni ideja globalizma, kao neka vrsta vezivnog materijala između ovih konstrukcija nije uspela da inspiriše liberalizam da prazninu ispuni nekim suštinskim sadržajem, koji bi bio jasna granica između demokratije i njene suprotnosti. Umesto toga, liberalizam se oslonio na propagandu i izmišljanje stvarnosti. Liberalizam je pao na ispitu istorije. Nije opravdao sopstveno

postojanje. Stvoren da promeni realnost oligarhijskih režima u ovom ili onom obliku, on se izrodio u svoju suprotnost. Rođen da pruži istinu, pružio je čovečanstvu najlicemerniju laž ikada izmišljenu u bogatoj riznici naših izmišljotina. Proistekao iz ideje da promeni realnost i podanika pretvori u građanina, dajući mu šansu da se sam izборi za slobodu u jednakosti, on se pretvorio u roba političke klase. U vernog kerbera nejednakosti i duhovnog ropstva.

Liberalizam je, izgleda, od početka u sebi sadržao klicu onoga od čega je trebalo da zaštiti društvo. Njegova kontaminacija je začeta u njegovom embrionalnom stanju, kako je bilo i sa svim ostalim velikim ideologijama. Od samog početka, liberalizam nije imao nikakve šanse, kao ni mnoge političke strategije pre njega. Bio je osuđen da izrodi još jedan oligarhijski režim. Naravno, svaki istorijski period daje svoj jedinstveni oblik oligarhijskog režima, ali ta činjenica ne čini režim nimalo manje oligarhijskim od bilo kog drugog oligarhijskog režima koji smo kroz istoriju prepoznavali.

Budućnost ovaj model elitističke demokratije staviti u folder političkih režima oligarhijskog karaktera jer on to i jeste u svojoj biti imajući u vidu da sadrži sve elemente koji određuju sadržinu pojma oligarhije. Oligarhija predstavlja spajanje dve vrste moći. Prva je moć političkog odlučivanja, a druga proizlazi iz akumuliranog kapitala koju možemo nazvati finansijskom moći. Spoj ove dve moći vlada ljudskim društvom od nastanka prvih gradova-država do danas, s izuzetkom incidenata koji se dogodio na prelasku iz VI u V vek pre n. e. u antičkoj Grčkoj i koji predstavlja kvalitativno odstupanje od ovog pravila.

Drugim rečima, današnji oblik vladavine koji se, kao kakav opasan virus, kolonijalizmom različitih tipova, proširio

na čitavu planetu zapravo maskira režim koji predstavlja suprotnost demokratiji. Elitistička demokratija nije ništa drugo do oblik autokratske vladavine oligarhija iako liberalna politička ideologija pokušava da joj pruži više značenje izmišljanjem pravnih i političkih konstrukcija koje znače samo fasadu, a nikako suštinu demokratije. Budući da autokratski oblik političkog režima odlikuje činjenica vladavine manjine nad većinom naroda, jasno je da elitistička demokratija liberalnog ili neoliberalnog tipa, u kapitalističkoj paradigmi načina proizvodnje, na može da bude ništa drugo do autoritarni politički režim, i to čistog tipa, posebno ako se uzme u obzir podatak da u posrednoj demokratiji uopšte nije sporno da čitava politička elita, u dobroj meri odvojena od naroda, vlada, a da joj legitimitet, navodno, daje narod kroz glasanje na izborima. Već smo videli da izbori u slučaju liberalno-kapitalističke paradigme nisu ni opšti ni neposredni, niti su izbori sa jednakim glasom. Takođe, videli smo da današnjeg čoveka ne možemo da odredimo kao političko biće jer on to u najvećoj meri i nije. Ova činjenica je neposredna posledica izostanka originalnih demokratskih praksi u poslednjih nekoliko vekova i vodi u zaključak da potrošač ne može da dodaje legitimitet političkoj klasi sve i kada bi izbori bili neposredni i opšti sa jednakim pravom glasa.

Kako u autoritarnim političkim obrascima nije dozvoljena konkurentnost političkih ideologija, levica i desnica u praksi uopšte ne postoje, već stvaraju privid postojanja ne bi li osnažili dominantan politički obrazac i dodali mu još malo legitimiteta, stvarajući privid utakmice između ideologija. Pravo pitanje glasi čemu toliki trud maskiranja suštine stvari ukoliko je narod ionako nemoćan da preokrene stvari u svoju korist. Ovo nas vodi do zaključka o neophodnosti aktivnog delovanja u

pravcu osvajanja slobode i jednakosti jer promena dolazi samo iz načina na koji shvatamo stvarnost u kojoj živimo.

Najbolji dokaz za tezu da su leвица i desnica, u liberalnoj elitističkoj demoraciji, virtuelni, može se videti iz Kulturne revolucije, koja se dogodila na planetarnom nivou 1968. godine. Ona je, suštinski, predstavljala oblik prepoznavanja i pobune protiv ideološke izdaje socijaldemokratskih političkih elita i njihovog konstantnog utapanja u politički centar liberalne ideološke orijentacije, sa čime se nastavilo do danas. Dejvid Harvi (David Harvey) u *Kratkoj istoriji neoliberalizma* i Imanuel Valerštajn u delu *Posle liberalizma* na ubedljiv način prikazuju anatomiju liberalne političke ideologije seciranjem njenih vezivnih tkiva. Prema ovim autorima, revolucija je važna jer je po prvi put razotkrila i javno ukazala na ovaj fenomen simuliranja levice u političkom životu kapitalističkog jezgra. Međutim, ovaj kulturni pokret, rođen 1968. godine, nije bio homogen. Činile su ga dve grupe građana sa, naizgled, različitim krajnjim ciljem političkog delovanja. Radnički pokreti su izašli sa ciljem postizanja jednakosti u društvu očigledne nejednakosti. Sa druge strane, studentske organizacije su želele više slobode. Ova dva cilja su, naizgled, suprotstavljena kada se stave u kontekst liberalne kapitalističke paradigme. Ukoliko se odlučimo za više jednakosti, utoliko nužno znači manje pojedinačnih prava i slobode za pojedinca. Ako nam je najvažniji konačni politički cilj život ljudi u jednakosti, a istinska jednakost podrazumeva ekonomsku jednakost, kako taj cilj pomiriti s individualnim prirodnim pravima, kao što je pravo na neometano uživanje imovine, koje podrazumeva i njegovu zaštitu u smislu perpetuiranja stanja nagomilanog bogatstva u rukama tek nekoliko stotina ljudi na planeti? Kako poništiti početnu nepravdu, izraženu u gomilanju bogatstva nekolicine

ljudi, koja podrazumeva stavljanje u nejednak položaj svih ostalih i produbljivanje takvog stanja u uslovima privrednih stagnacija kada istovremeno treba poštovati prirodno pravo svakog pojedinca i zaštititi njegovu imovinu? Ispostavilo se da, u ideološkom istorijskom kontekstu u kome se ovaj pokret javio, njegova homogenizacija kroz pomirenje ova dva cilja nije bila moguća. U ovoj činjenici je establišment i pronašao klicu razdora unutar samog šezdesetosmaškog pokreta. Opet se pokazalo da je sagledavanje stvari izvan liberalne ideološke paradigme nemoguća misija. Vladajuća klasa se zaštitila idejom nepovredivosti ljudskih prava i sloboda kao nekom vrstom religijskog plašta. S obzirom na to da je pravna konstrukcija ljudskih prava i sloboda sklopljena u konstrukciju vladavine prava i kombinovana s idejom o prirodnim pravima, daleko pre šezdeset osme godine bila opšteprihvaćena i neprikosnovena, to je jedina nada za pomirenje između jednakosti i slobode, unutar ovog kulturnog pokreta, bilo prevazilaženje samog istorijskog okvira u kojem problem nastaje. U suprotnom, stvar je bila osuđena na propast. Kao i bezbroj puta do tada, pokazalo se da su naše odluke u dobroj meri determinisane našim shvatanjem, a ono je nastalo kao posledica ideološke kontaminacije liberalnog kapitalizma.

I pored neuspeha da dovede do prelaska iz političkog sistema ropstva i nejednakosti u svoju suprotnost, revolucionarni pokret iz šezdeset osme godine je, prema mišljenju pojedinih političkih filozofa, među koje se svrstava Imanuel Valerštajn, izazvao brojne posledice koje se, između ostalog, ogledaju i u napuštanju nekoliko tradicionalnih marksističkih pozicija. Pre svega, reč je o odustajanju od ideje da potlačeni treba prvo da preuzmu vlast, a potom da transformišu društvo. U suštini, pitanje je da li je državna vlast još uvek važna ili, drugim reči-

ma, da li ima smisla preuzimati poluge državne vlasti da bi se izgradilo društvo jednakosti u slobodi. Kroz istoriju se pokazalo da preuzimanje vlasti ne znači ništa više od kozmetičke prepravke. Svakako da sledeći potez vlasti, po njenom osvajanju, nije i ne može biti da sebe razvlasti, a narod ovlasti. To tako, jednostavno, u stvarnosti ne biva. Dakle, potrebna je alternativna strategija zastarelim i klasičnim strategijama revolucije iz XIX veka. Kao moguća rešenja, izdvajaju se česti zahtevi za afirmaciju principa neposredne demokratije na svakom nivou. Dakle, napuštena je tradicionalna marsistička ideja da je demokratija buržoaski politički koncept koji ima za cilj da spreči revolucionarno preuzimanje vlasti. Ovo znači da ideja levičarske avangarde u uslovima savremenih shvatanja, ispunjenim iskustvom XX veka i socijalističkim eksperimentom u Istočnoj Evropi, više nema poverenje levih političkih pokreta i ideja. Napokon se napušta svaka pomisao na neku novu vrstu elitizma. Sama ideja elitizma se odbacuje u svom začetku, kao klica koja uvek, pod povoljnim istorijskim uslovima, proklija, a potom postane ono od čega je trebalo da brani demokratske prakse i opštost volje kao njihov izraz. Ovo dalje znači da se napušta i ideja o organizovanosti celokupne političke aktivnosti u jednu jedinu političku partiju koja je, po prirodi stvari, kohezivna i predvođena društvenom avangardom.

Pa ipak, najveći značaj kulturnog pokreta iz šezdeset osme godine ogleđa se u razotkrivanju suštine stvari i nazivanju te istine njenim pravim imenom. Liberalna elitistička demokratija nije ništa drugo do vladavina oligarhija kakvu smo imali, u različitim oblicima, milenijumima pre kapitalizma i kakvu ćemo imati još milenijumima nakon njega ukoliko ne uspemo da silom argumenata preuzmemo svoju sudbinu u svoje ruke. Reč je o vladavini uvek jedne iste klase u kojoj se menjaju samo

personalna rešenja. Činjenica da je ponekad u toj vladavini vidljiva samo glava, a ponekad samo rep ne znači da je reč o smenjivosti vlasti. Vlast je suštinski nesmenjiva i tu se ništa nije promenilo.

Dakle, liberalizam sa političkim ideologijama kapitalizma ostao je bez temelja i osnovnog cilja postojanja. Na početku, kao skup ideja povezanih u jedinstvenu celinu koja ima smisla, stajala je potreba da se odgovori na novo vreme. Bilo je to vreme modernosti do koje dolazi usled usvajanja ideje o smenjivosti vlasti kao novoj pojavi. I pre stvaranja te ideje dolazilo je do smena dinastija ili pojedinačnih rešenja na čelu monarhija, međutim, tek od usvajanja ove ideje dolazi se do tačke kada postaje normalno da samu monarhiju smeni vladavina naroda. S obzirom na to da na kraju ovog procesa danas jasno vidimo da nije došlo do obećane vladavine naroda, već da je oligarhiju jedne vrste smenila oligarhija druge vrste, koja slično njenoj prethodnici izmišlja izvor legitimiteta, može da se izvede zaključak da ideologije kapitalizma nisu ispunile osnovni cilj postojanja, a to je da stvore političke strategije kao vrstu pogleda na smenjivost vlasti kao revolucionarnu istorijsku novinu koju je donela Francuska revolucija. Dakle, vlast nije postala smenjiva, već je propaganda političke klase postala neuporedivo snažnija i sposobnija da nam elitističku demokratiju prikaže kao odgovor na naše milenijumske molitve. Umesto sa neba, današnja politička elita legitimitet crpi ni manje ni više nego, od naroda. Kao da je narod oduvek žudeo da njime vladaju nezasite oligarhije koje stvaraju sve veću nejednakost u društvu, koje izmišljaju političke i pravne konstrukcije kao lažnu alternativu jednoj i jedinoj slobodi. Onoj koja dolazi od neposredne vladavine naroda kao mukotrpane i viševjekovne demokratske prakse, koja se neprestano usavršava. Kao da jed-

nakost i sloboda nisu jedno. Kao da oni uopšte i mogu postojati a da ne budu u stanju međusobnog vezivanja. Za razliku od demokratije i vladavine prava, koji samo virtuelno postoje u stanju međusobnog vezivanja, sloboda ne može da postoji bez jednakosti, i obratno. Shvatanje koje vidi ova dva konačna cilja svakog državnog i društvenog delovanja u koliziji uvezano je u lance elitističke demokratije liberalno-kapitalističke ideologije i kao takvo ga treba odlučno odbaciti.

Iz svega iznetog, jasno je da je liberalizam pao na ispi-tu istorije zbog nemogućnosti da ispuni sadržinom pravne i političke konstrukcije, koje je stvorio radi *de jure* zaštite proklamovanog nosioca suvereniteta i *de facto* zaštite vladajuće klase. Pravo pitanje glasi da li bi i druge ideološke paradigme pokazale istovetne rezultate. Svaki predloženi pogled na modernost koju je kapitalizam iznedrio predstavljao bi, u suštini, okvir za vladavinu oligarhijskih režima. U istoriji se ništa nije promenilo po ovom pitanju ni po načinu proizvodnje pa nema nikakvih indicija da bi se sa pobedom neke druge kapitalističke ideologije stvari znatno promenile. Naravno, ova činjenica nimalo ne abolira liberalizam od svih njegovih zločina pred sudom istorije, ali nam pomaže da shvatimo značaj zahteva za neposrednu demokratiju.

Participaciju treba u potpunosti odbaciti u korist potpunog preuzimanja narodne političke inicijative. Preuzimanje političke inicijative znači evolutivno sazrevanje podanika u građanina, a to je ono što bismo svi voleli da budemo i kada nismo u potpunosti svesni ove igre.

Lažna alternativa liberalnog kapitalizma

Posredna demokratija vs neposredna demokratija

Kao što je već navedeno, posredna demokratija je, prema liberalnom jevanđelju, prirodni naslednik neposredne demokratije, koja, navodno, više nije moguća iz posve objektivnih razloga tehničke prirode. Naime, kako danas na planeti živi previše ljudi i kako su savremene države prevelike, to je tehnički neizvodljivo ustanoviti političke prakse neposredne demokratije antičkog tipa i primenjivati ih svakodnevno u političkom životu.

Ovo dalje znači da liberalna teorija postavlja posrednu demokratiju u položaj alternative neposrednoj demokratiji. Ova alternativa je lažna i osuđena na istorijski poraz s obzirom na to da razlozi tehničke prirode služe samo kao izgovor za vladavinu klasa umesto vladavine naroda. Konačan cilj svakog političkog zalaganja trebalo bi da bude vladavina naroda u besklasnom društvu. Tek tako postavljene stvari bi za rezultat dale jednakost u slobodi.

Francuski mislilac Ruso u svom čuvenom delu *Društveni ugovor* zalaže se za neposrednu demokratiju i ustaje protiv posrednika. Prema njegovom mišljenju, građani bi trebalo da budu direktno uključeni u donošenje zakona da bi bili slobodni jer pogrešno veruju da su slobodni kada biraju posrednike u parlamentu imajući u vidu da nakon izbora ponovo postaju robovi. Ovo se odnosilo na Englesku, ali nema razloga da se ne primeni i na celokupnu paradigmu posredne demokratije. Ne možemo da previdimo činjenicu da se, počev od Francuske revolucije do danas, narod bezuslovno razvlašćuje postepenim stvaranjem čitavog sistema međunarodnog i unutrašnjeg prava

i takvo stanje se proglašava prirodnim nastavkom demokratije.

U poglavlju koje govori o posrednicima ili poslanicima, Ruso ne prihvata argumente tehničke prirode kao izgovore za uvođenje posredne demokratije i navodi primer antičkog Rima kao prostrane i mnogoljudne države u kojoj je narod u jednom istorijskom periodu redovno obavljao neposredne demokratske prakse. Dakle, argumenti elitističke demokratije nisu stajali čvrsto ni u fundamentu vremena prosvetiteljstva pa tako ne mogu stajati ni u temeljima savremene civilizacije. Izgovor tehničke prirode jednostavno nije bio dovoljno ubedljiv Rusou, kao što nije ubedljiv ni modernom čoveku, koji je internetom povezan sa drugim ljudima i svetskom bazom svih podataka u svakom momentu bez obzira na to gde se nalazi na planeti. Naravno da u sadašnjim uslovima veoma brze razmene informacija ovaj argument elitističke demokratije izgleda smešno. Danas je bez ikakve muke moguće organizovati neposrednu demokratiju na nivou čitavih država i centralne državne zakonodavne vlasti, kao i na nivou lokalne samouprave, a činjenica da u takvim uslovima građani ne bi diskutovali o zakonskim predlozima u neposrednom razgovoru na skupštini ne umanjuje efekte ovako zamišljene demokratske prakse. Štaviše, možda se na ovakav način u potpunosti ostvaruje Rusoov zahtev za zakon kao izraz opšte volje jer građani ne bi podvodili svoje političko mišljenje pod tuđe. Drugim rečima, ugasila bi se neophodnost postojanja političkih grupacija, koje su u ovom istorijskom periodu oličene u političkim partijama liberalnih elitističkih demokratija. Naravno da je ostvarenje ovakvog modela još lakše kada se stvar prenese na nivo lokalne samouprave. Sa reafirmacijom neposrednih demokratskih praksi, svakako, valja krenuti odozdo, jer drugačije nije ni moguće u istorijskim okolnostima u kojima nastaje ovaj zahtev.

Moderni ustavi uglavnom ne prepoznaju naselja ili mesne zajednice kao najmanje jedinice lokalne samouprave i kao nosioce javne vlasti, niti propisuju izvorne nadležnosti koje bi se ostvarivale kroz funkcionisanje skupštine jedinice lokalne samouprave, skupštine čiji članovi ne bi bili predstavnici ničijeg do svog interesa, čiji članovi ne bi bili birani, već bi status člana skupštine sticali samim punoletstvom, u mestu gde su rođeni. Zar je ovo zaista toliko teško zamisliti? Zar bi ova slika sveta bila toliko opasna po opstanak kapitalizma?

Čini se da je pogrešna procena da bi jačanje neposredne demokratije ugrozilo sam opstanak kapitalističkog načina proizvodnje. Štaviše, izgleda da će uvođenje neposredne demokratije u kapitalistički sistem biti imperativ u smislu pronalaženja načina da se odgovori na sve ekonomske izazove budućnosti. Dakle, ono što se u ovom istorijskom trenutku smatra otrovom kapitalističkog sistema, možda će, vrlo brzo u budućnosti, biti posmatrano kao lek i način delovanja u cilju konsolidacije tog istog sistema.

Demokratija je od nastanka do danas prošla dva koraka unazad. Može se reći da od momenta nastanka kapitalističkog sistema privređivanja postepeno nestaje, tako da se od kraja XVIII veka više nikako ne može govoriti o demokratiji, već samo o njenom podražavanju kroz korišćenje istog termina koji označava potpuno različitu stvar. Kao što je već rečeno, ovo nije slučajno. Ono što se u savremenom dobu neoliberalne demokratije naziva posrednom demokratijom zapravo je potpuno različito od sadržine pojma *demokratija* u svom izvornom značenju. I ne samo da je sadržina pojma ove „dve demokratije“ različita već su one duboko i nepomirljivo suprotstavljene jedna drugoj.

Jednakost de jure vs jednakost de facto

Ovakav pristup teorijskom stvaranju lažne alternative je čest u liberalizmu s obzirom na to da se ova politička ideologija vremenom pokazala veoma veštom u smišljanju pravnih i političkih konstrukcija kako bi opravdala *de facto* nejednakost između ljudi, koja je, nažalost, u kapitalizmu neminovna i nepopravljiva. Teba istaći da suštinska jednakost između ljudi dolazi iz ravnomernog raspoređivanja društvenog bogatstva tako da svi imaju dovoljno, a niko previše. Nažalost, u realnosti kapitalizma mogući su samo periodi kada je ta nejednakost manje ili više naglašena, ali nisu mogući periodi kada nejednakosti nema. Tako, iz današnje perspektive, jasno vidimo da su periodi nakon svetskih ratova donosili veću jednakost na unutrašnjem nivou u državama kapitalističkog jezgra, dok su periodi koji prethode velikim sukobima bili obeleženi rastućom nejednakošću, koja je pretila da ugrozi osnovne temelje kapitalističkog sveta. Ovo dalje znači da kada teorijske i pravne konstrukcije u praksi ne mogu da zaustave rastuću nejednakost, tada države nemaju previše mogućnosti i bivaju primorane da ratovima angažuju maksimalne privredne kapacitete, što dalje vodi u proces smanjenja ekonomskih nejednakosti. Ovako se ratovi, na neki način, javljaju kao korektiv pravnih konstrukcija koje u uslovima mira nemaju snage da zadrže iluziju jednakosti između građana. Problem sa kapitalizmom je što su ovakve korekcije privremenog karaktera.

S obzirom na to da je jednakost ekonomski, a ne pravni pojam, to se ne može uspešno uspostaviti jednakost među ljudima samo pukim pravnim konstrukcijama, a upravo to liberalna kapitalistička paradigma sve ove vekove pokušava da uradi putem konstrukcije vladavine prava, ljudskih prava i

navodno, nezavisnog sudstva. Naime, pošto demokratija liberalnog tipa ne postoji drugačije nego u vezivanju s vladavinom prava, postavlja se pitanje pravog cilja ovakvog vezivanja.

Razlog za ovakvu teorijsku konstrukciju, koja je duboko uzidana u temelje svih modernih društava, proistekao je iz nudi alternative pravoj jednakosti među ljudima. Kako kapitalizam ne podnosi suštinsku jednakost među ljudima – baš iz razloga potencijalnog sputavanja zamišljenog beskonačnog privrednog rasta, na čemu se zasniva kapitalistički sistem privređivanja – trebalo je pronaći alternativu stanju jednakosti. Izgleda da je liberalni kapitalizam vešto uspeo da uspostavi iluziju alternative ljudskoj jednakosti kroz ustoličenje vladavine prava, ljudskih prava i sloboda, kao i nezavisnog sudstva, jer danas postoji široko (mada ne i opšte) prihvaćeno mišljenje da ove pravne konstrukcije vode u stanje društvene jednakosti među ljudima.

Liberali orijentisani levo od centra, koji svoju ideološku poziciju određuju kao socijaldemokratsku, primenjuju ekonomske ideje određivanja i korigovanja visine minimalnih zarada od strane centralne vlasti kako bi umanjili pogubnu nejednakost u društvu. Osnovna ideja ovakvog pristupa jeste da ekonomski problem treba rešavati putem pravnih konstrukcija. Konačni rezultat takvih akcija jeste smanjenje nejednakosti u određenim periodima razvoja neke ekonomije, a ne stvaranje društva jednakosti i slobode. Prema podacima Bernija Sanderisa (Bernie Sanders) i njegovog dela *Naša revolucija: budućnost u koju verujemo*, u decenijama nakon Drugog svetskog rata američka ekonomija je ušla u period nagle ekspanzije i pružila radničkoj klasi najmoćnije ekonomije visoku zaposlenost uz visoku zaradu. Međutim, u periodu neoliberalne prakse, kada su pojedinačni interesi prevagnuli nad opštim interesima, do-

šlo je do deregulacije finansijskog tržišta, ugovaranja slobodne trgovine, gušenja sindikata i smanjenja investicija, što je posledično dovelo do pada zaposlenosti uz pad stvarne zarade srednje i radničke klase. Stvarni srednji dohodak stalno zaposlenog građanina je, prema Sandersu, danas niži za 2.144 dolara u poređenju sa periodom od pre četiri ili pet decenija. Uz sve to, primećeno je da se radno vreme *de facto* povećalo pa tako radnici u najmoćnijoj ekonomiji sveta danas rade duže od radnika bilo koje ekonomije koja pripada kapitalističkom jezgru. Kada se ovim podacima doda i činjenica, koju navodi Sanders, da zvanična statistika prilikom obrade podataka o stopi nezaposlenosti uopšte ne obuhvata građane koji su odustali od traženja posla ili građane koji rade privremeno, po raznim vrstama ugovora kojima se uspostavlja privremeni rad, tada ne čudi njegova konstatacija da danas oko 20 miliona građana Sjedinjenih Američkih Država koji nemaju stalni posao „zvanično“ nisu nezaposleni.

Već decenijama se u Sjedinjenim Američkim Državama vodi politička polemika o neophodnosti povećanja minimalne zarade po radnom satu. Predsednik Amerike Barak Obama 2014. godine jednim potezom pera određuje minimalnu zaradu po radnom satu ugovornih radnika na 10,10 dolara. Ovakvim potezima, liberalna agenda pokušava da u periodima izraženih unutrašnjih nejednakosti uspostavi krhki balans sa idejom da će pomicanje lestvice zarade nagore proizvesti veću potrošnju, što će posledično dovesti do veće opšte potražnje i veće proizvodnje. Ovakva filozofija rešavanja društvene nejednakosti nije u stanju da izađe iz granica nametnutih ideološkom paradigmom i predstavlja samo privremeno rešenje. Sve što može jednim potezom pera da se stvori može i da se poništi. Možda ovaj primer dovoljno govori o neophodnosti promene

osnova čitavog sistema i odbacivanja ideje da se u elitističkoj demokratiji nejednakost može svesti na prihvatljivu meru putem pravnih instituta i konstrukcija jednostavnim propisivanjem pravnog pravila od strane zakonodavca. Smatram da je ovakav način uspostavljanja jednakosti lažan i da u praksi nije dao pozitivne rezultate održive kroz duži vremenski period, pa ga, kao takvog, treba u potpunosti odbaciti i promovisati ideje vladavine naroda umesto ideje vladavine prava, kao jedinog puta kojim se postiže jednakost u slobodnom društvu. Drugim rečima, jednakost u slobodi nećemo ostvariti vladavinom prava nego samo vladavinom naroda.

Takođe, izgleda da je stanje društvene slobode, dobijene preko društvenog ugovora, zapravo samo lažna alternativa pravoj građanskoj slobodi do koje čovek dolazi samo viševakovnim učestvovanjem u donošenju političkih odluka. Ovo znači da nema slobode bez neposredne demokratije, a da nema jednakosti bez jednakog rasporeda društvenog bogatstva. Tek po uspostavljanju dugoročne i održive neposredne demokratije čovečanstvo može da razmišlja o slobodi u jednakosti, a ne o lažnoj alternativni ovih društvenih stanja.

Razlozi sukoba kapitalizma i neposredne demokratije

Čini se da neposredna demokratija u kapitalističkom sistemu privređivanja liberalne paradigme nije moguća iz više razloga od kojih treba odmah istaći onaj manje očigledan.

Kapitalizam nije ostvariv bez stalnog rasta proizvodnje, a to znači da se ne sme dozvoliti ugrožavanje konstantnog vekovnog rasta privrede nepredvidivim odlukama narodne volje. U kapitalizmu liberalnog tipa rast proizvodnje je sam sebi najviši

cilj. To znači da se kupuje i troši da bi se proizvodilo, što jeste svojevrsni paradoks. Bez konstantnog rasta, kapitalizam ne postoji.

Nešto očigledniji razlog nalazi se u činjenici da se kroz vekove razvoja kapitalističkog sistema postepeno razvila veoma razgranata birokratska mreža koja postoji radi sebe same. Ova mreža nevidljivih, tananih veza spaja danas celu planetu u jedan živi birokratski organizam koji, kao i sve što je živo, pokazuje tendenciju da se bori za svoj opstanak svim silama. Dakle, kada je jednom rođena, politička klasa čini sve da nastavi svoju egzistenciju i pri tome pokazuje osobinu da se dalje grana na čitavo ljudsko društvo, postajući jača i prisutnija u životu svakog pojedinca.

Pojedini levo orijentisani mislioci tvrde da neoliberalizam kao usavršeni model kolonijalizma najvećeg prirodnog neprijatelja vidi, sa jedne strane, u svim vrstama autoritarnih i društvenopolitičkih sistema, u kojima inokosni organ ima svu vlast, a, sa druge, u vladavini samog naroda. Ovde se radi o strahu kao o još jednom razlogu sukoba liberalnog kapitalizma sa demokratijom.

Liberalna (neoliberalna) politička praksa koristi nedemokratske institucije koje ne podležu suštinskoj kontroli od strane drugih institucija sistema, kako to na ubedljiv način pokazuje Dejvid Harvi u *Kratkoj istoriji neoliberalizma* razmatrajući ulogu Međunarodnog monetarnog fonda u svetskoj političkoj slagalici. U ovakvim institucijama sistema donose se odluke koje su, po prirodi, tajne i koje imaju dalekosežne posledice po čitavo ljudsko društvo, tako da vode u vladavinu elita i takozvanih "stručnjaka". Problem je što se ti stručnjaci nikada ne rukovode narodnim interesom i opštom voljom prilikom donošenja svojih odluka, već se rukovode zaštitom sistema i

njegovom stabilizacijom. Licemernost sistema ovde dolazi do vrhunca. Navodno, transparentan demokratski proces vodi do vladavine ljudi koji nikada nisu čak ni izabrani sa lista političkih elita. Ovde se, dakle, ide i dalje od liberalnog principa da narod ima čast da odabere već odabrane. Uvodi se elemenat potpune tajnosti u stvaranju čitavog sistema međunarodnih praksi, koje stvaraju strogo kontrolisane uslove za prelazak najvećeg dela privrede zaduženih zemalja u ruke sve manjeg broja krupnih kapitalista.

Cilj ovakvih tvorevina jeste zaštita ulaganja finansijskih monopola s obzirom na činjenicu da prezadužene države nikada neće biti u stanju da vrate pozajmljen novac. Reč je o novoj vrsti imperijalizma koji se ostvaruje na mek način imajući u vidu da u ovom istorijskom periodu nije neophodno fizički kontrolisati teritorije. Neophodno je kontrolisati finansijske tokove, tačnije kreditirati i osmisli načine za vraćanje tih kredita. Naravno, u slučaju nelikvidnosti, treba osmisli kompenzaciju kroz preuzimanje kompletne pivrede preza-duženih država od strane multinacionalnih korporacija. Suštinska razlika između neoliberalizma i njegovog pretka ogleda se u usavršenosti naplate kredita od strane poboljšane varijante liberalizma. Dok je zastareli prethodnik rizik često preuzimao na sebe, kao što to tradicionalno rade banke, njegov naslednik, neoliberalizam, rizik prebacuje na države koje su zadužene i to čini preko međunarodnih institucija sa čijim nastajanjem i funkcionisanjem su se složile države koje su njihove žrtve.

Čini se da je velika naftna kriza iz 1973. godine označila početnu tačku u restauraciji klasne moći i stvaranju uslova za praktično otpočinjanje novih kreditnih praksi oličenih u neoliberalnom modelu neokolonijalizma. Ove prakse je morala da prati i nova praksa nadgledanja i sprovođenja neokolonijalnih

osvajanja privrednih sistema eksploatisanih zemalja. Iz prakse nadgledanja i sprovođenja obezbeđivanja kreditnih plasmana nastala je i reafirmacija netransparentnih međunarodnih tela koje donose odluke isključivo u cilju podvođenja čitavog sveta pod kapitalističku ekonomiju zapadnoevropskog liberalnog tipa. Ovaj cilj se ni po čemu nije razlikovao od konačnog cilja svih kolonijalnih osvajanja iz vremena klasičnog kolonijalizma. Razlika je postojala samo u načinu njegovog ostvarenja u praksi. Iz naftnog embarga koji je vodio do OPEC-ovog povećanja cena nafte, stvorena je kriza koja će predstavljati koren nove, usavršene kolonijalne politike bogatih prema resursima siromašnih. Razume se da ovaj proces naposljetku vodi u produbljivanje ekonomskog jaza između bogatog severa i siromašnog juga koji postaje beznadežan i nepremostiv u ovom modelu društvene stvarnosti.

Vlada Sjedinjenih Američkih Država 1973. godine uspeva da iz komplikovane i teške situacije, do koje je došlo usled povećanja cena nafte na globalnom nivou i sukoba na Bliskom istoku, stvari preokrene u svoju korist i korist finansijskih monopola, dogovorom koji postiže sa zalivskim zemljama, a po kojem su sve uplate za naftu išle preko njujorških investicionih banaka. Ove banke su dalje postupale kao oružje u rukama svetske oligarhije i novac dobijen od nafte plasirale kroz kreditne linije zemljama kapitalističke periferije. Podrazumeva se da siromašne zemlje nikada nisu imale šanse da vrate ove kredite pa su tako sve više ulazile u spiralu zaduživanja iz koje se ne izlazi po slobodnoj volji. Naravno da je čitav proces kreditiranja vršen pod budnim okom međunarodnih netransparentnih organizacija, pre svih Međunarodnog monetarnog fonda i Svetske banke, koji su kroz svoje ekonomske prakse i kvazipravna pravila kreirali novi model realnosti. Taj mod-

el je obuhvatao obaveze zaduženih ekonomija da se restrukturiraju na način da u svoje pravne sisteme implementiraju reformske pravne ustanove i institucije koje društvo uvode u proces totalne privatizacije, deregulacije finansijskog tržišta, smanjenje socijalnih funkcija države i razbijanja sindikalnog organizovanja, koje posledično vodi smanjenju značaja radnih prava i daljem propadanju radničke klase. Sve je bilo spremno za novi, usavršeni početak kolonizacije neoliberalnog tipa. Ne treba ni pominjati da je disciplinu kičme opisanog procesa u krajnjoj liniji garantovao monopol sile najbogatije svetske ekonomije, Sjedinjenih Američkih Država.

Dakle, svetom upravljaju grupe ljudi koje donose netransparentne odluke potpuno oslobođene svake primese demokratske u formi i sadržini. Ovde treba da se podsetimo Platonovog predloga iz vremena neposredne demokratije o najboljoj od svih vlada, vladavini mudraca.

S obzirom na to da ne postoji nikakva sadržinska izvorna tačka demokratije, radi se o autoritarnom režimu sprovedenom na globalnom nivou kroz projekat neoliberalizma. Čini se da je jedina razlika u tome da je Platonov pogled na savršenu vladu u vidu vlade mudraca pobedio Aristotelovo mišljenje da je najbolja vladavina jednog čoveka. Dakle, suštinske razlike nema jer oba vida vladavine jesu autoritarna ili diktatorska, a u svakom slučaju su antidemokratska.

Može se zaključiti da smrtni strah liberalne doktrine nije uzrokovan samo demokratijom već i različitim varijantom antidemokratije od samog liberalizma. Dakle, reč je o strahu od sitnih razlika. Strahu od sebi sličnog sistema. Strahu globalnog birokratskog aparata od vladavine pojedinca. Izgleda da je u društvenoj stvarnosti strah realna pojava i razlog reakcije kada je reč o odnosima između društvenih stanja i pojava. Po

ovoj osobini, društveni odnosi gotovo da podražavaju odnose koji postoje u prirodi između različitih vrsta. U ovom ključu se mogu čitati i politički sukobi u ekonomijama kapitalističkog jezgra koji dominiraju drugom decenijom XXI veka, a odnose se na nepoverenje establišmenta kada su u pitanju pobeđe na izborima političkih kandidata desnog centra, koji pokazuju tendenciju delimičnog samostalnog odlučivanja, koje, u pojedinim pitanjima, može da bude disonantno tonovima koji dolaze od netransparentnih centara moći. Kao posledična reakcija, javlja se snažan otpor razgranatog birokratskog organizma, poznatijeg pod nazivom *duboka država*. Ovaj otpor je usmeren prema vladavini harizmatičnog pojedinca, koji na izborima osvaja vlast koristeći se populističkom retorikom i velikim nezadovoljstvom birača, koje proističe iz hronične društvene nejednakosti. Birokratski organizam ovakve pojave prepoznaje kao odstupanja koja iziskuju prilagođavanje. Cilj je uklopiti element nepredvidivosti u sistem. Tako se uspostavlja ravnoteža i sprečava iskorak iz paradigme liberalnog kapitalizma. Čini se da konačan rezultat u borbi između netransparentnog birokratskog entiteta i harizmatičnih lidera desnog centra nije nešto odlučujuće u smislu budućnosti demokratskih praksi budući da oba vida oligarhijske vladavine predstavljaju ujedno i antidemokratske političke oblike u kojima ne postoje neposredne demokratske prakse.

Takođe, nepoverenje liberalnog kapitalizma prema drugim vidovima autoritarnih režima, različitih od liberalne autoritarnosti u manjku finisa i pravnih konstrukcija, zasniva se na iskonskom strahu koji liberalizam gaji kada je reč o tektonskim društvenim pomeranjima, a to je strah od zaustavljanja globalnog privrednog rasta. Svaki udarac i pretnju eventualnih konkurentskih stanja i pojava liberalni kapitalizam bi vero-

vatno preživeo, ali ne i zaustavljanje privrednog rasta. Kada prestanu kupovina i proizvodnja, sistem će se urušiti sam od sebe. Rešenje koje liberalna praksa nalazi jeste kultivizacija potrošačkog društva i stvaranje čoveka – potrošača umesto čoveka – političkog bića. Problem se javlja ako razlog opadanja privrednog rasta ne bude subjektivne prirode, već objektivna datost. Za ovaj scenario liberalna kapitalistička paradigma nije našla rešenje. Ni ovo nije slučajno s obzirom na to da svako moguće rešenje vodi ka umiranju liberalnog kapitalizma i ustupanju njegove pozicije na istorijskoj sceni nekom drugom obrascu. Moguć odgovor se ogleda u zahtevu za povratak na princip neposredne demokratije, bez ikakvih garancija da će stvar funkcionisati, ali sa jasnom idejom da je neki oblik prilagođavanja neumitan.

S tim u vezi, treba se vratiti na onaj manje očigledan razlog permanentnog sukoba kapitalizma i demokratije, kao nešto interesantniji od opštepoznate tendencije ka večnom vladanju, koju politička klasa pokazuje u svom delovanju i koja je pri tome sasvim prirodna.

Pogrešno je verovanje da se beskonačni privredni rast brani brutalnom vladavinom političkih klasa i nametanjem virtuelne stvarnosti svim građanima planete. Štaviše, izgleda da privredni rast kapitalističke privrede ne samo da neće biti beskonačan već će veoma brzo usporiti, a u narednim vekovima će svakako doći do negativnog rasta, što će doneti nove izazove za političku klasu i verovatno potpuno diskreditovati samu ideju posredne demokratije kao vladavine političke klase. U sagledavanju ovog problema može nam pomoći Piketijevo delo *Kapital u XXI veku*, koje potvrđuje tezu o naglom smanjenju stope rasta proizvodnje u bliskoj budućnosti, kao i o negativnom trendu koji nas očekuje u narednim vekovima. Naravno, pre potpunog

ogoljavanja stvari i prepoznavanja pravog problema jasno je da će prva žrtva biti sam kapitalistički sistem privređivanja uzevši u obzir da će hronološki on biti prvi na udaru kritike i opšteg gubitka poverenja. Pošto već postoji toliko razgranata teorija kritike liberalnog kapitalizma, kao i samog procesa globalizma, jasno je na koju stranu će otići raspoloženje javnosti kada dođe do izbijanja hroničnih stagflacija i stvaranja ogromnog društvenog pritiska, koji neće biti otpuštan svetskim ratovima, već prelaskom na novu ideologiju.

Prema predviđanjima Organizacije ujedinjenih nacija, u narednim decenijama XXI veka, kao i u sledećem veku, očekuje se znatan pad stope rasta ljudske populacije sa sadašnjih 1,4% na ispod 0,1%. Ovakav demografski rast je postojao u vremenu feudalizma do Industrijske revolucije. Budući da je stopa rasta proizvodnje uslovljena stopom rasta populacije, kao i stopom rasta proizvodnje po glavi stanovnika u smislu da predstavlja zbir ove dve vrednosti, može da se zaključi da je osnovnom uslovu liberalnog kapitalizma odzvonio kraj.

Dakle, osnovni postulat kapitalizma će biti ugrožen po prirodi stvari. Rast neće biti beskonačan, a to znači da će se sistem urušiti sam od sebe. Šta društvo može da učini da amortizuje taj pad i da li to uopšte treba da čini?

Iako možemo zaključiti da demokratija u kapitalizmu nije moguća jer potencijalno ugrožava osnovni postulat kapitalizma, a to je beskonačni privredni rast, ipak se može zaključiti da je moguće prilagođavanje kapitalističkog sistema, afirmacijom neposredne demokratije na nivoima najmanjih jedinica lokalnih samouprava. Ovo naročito kada se u obzir uzme mogućnost korišćenja interneta kao sredstva kojim se izbijaju iz ruku argumenti vladajuće ideologije da je nemoguće donositi neposredno odluke zbog velikog broja ljudi koji bi sačinjavali

skupštine lokalnih zajednica. Dakle, nije istina da je neposredna demokratija nemoguća zbog velikog broja stanovnika u savremenim državama.

U vremenu koje dolazi treba očekivati velike izazove za globalnu kapitalističku privredu. Izgleda da opasnosti ne dolaze sa strane zahteva za neposrednu demokratiju, već iz činjenice da se demografski rast usporava i da će u narednim vekovima stagnirati i ući u negativnu stopu, usled čega će nužno doći do privredne stagnacije koja će biti dugoročna i koja će imati veoma teške posledice po društvo u celini.

Da li afirmacija ideje neposredne demokratije može da ublaži negativne efekte viševjekovne privredne stagnacije koja nas sve očekuje? Da li aktivno i neposredno učešće građanina u političkom životu zajednice, u kojoj živi, može da amortizuje privrednu i ekološku katastrofu, koja sledi u budućnosti? Da li vladavina naroda umesto vladavine oligarhija može da označi kvalitativni skok na novi, viši nivo stvarnosti društvenog organizovanja, u kojem će tiranija bruto društvenog proizvoda izgubiti na značaju i biti zamenjena imperativom uspostavljanja slobodnog društva jednakosti u cilju ostvarivanja svih ljudskih potencijala? U takvom društvu ekonomski pokazatelji neće biti smrtna presuda, već samo puka statistika.

Virtuelna stvarnost liberalnog kapitalizma

Opsene liberalnog kapitalizma

Liberalni kapitalizam ubedio nas je ne samo da je demokratija integralni deo naše stvarnosti već i da je ona najveća vrednost za koju se treba žrtvovati. Dakle, ideja je žrtvovati se za nepostojeću stvar koja garantuje društveni *status quo*. Da li

je ovo prihvatljivo za savremenog građanina? Ideja polaganja žrtve na oltaru demokratije je neophodna da bi sistem indirektno demokratije opravdao sopstveno postojanje i produžio svoj ionako dugovečan rok trajanja. Njegova dugovečnost posledica je činjenice da je veoma lako manipulirati građanima koji nisu dovoljno informisani i ne pokazuju dovoljan interes da se takvo stanje ikada promeni.

U istočnoevropskim zemljama bivšeg socijalističkog bloka uloga političkog disidenta, koji je pisao ili govorio protiv sistema, bila je izrazito naglašena. Pisci odmetnici od vladajućeg režima su bili najčitaniji i najuticajniji građani u svojim sredinama. U savremenim kapitalističkim društvima značaj intelektualaca koji su orijentisani protiv sistema potpuno je iščezao. Sistem je stvorio potrošača koji ima sasvim druge prioritete od shvatanja sveta u kojem živi. Potrošač ne želi da donosi političke odluke. On samo želi da bira prilikom kupovine više ponuđenih proizvoda, kao što samo želi da bira prilikom glasanja za više nametnutih kandidata ili lista. Pri tome, za potrošača nije važno što nikako ne učestvuje u izboru tih lista ili pojedinačnih kandidata. On je zadovoljan što ima nametnuti izbor i pri tome nije zabrinut što je taj izbor veoma ograničen. Nije zabrinut jer ga sistem uči da se to naziva slobodnom tržišnom privredom i slobodnim, neposrednim izborima. Slobodno od čega? Svakako su ovi procesi slobodni i oslobođeni od narodne volje. Ne postavlja se samo pitanje da li je to tako već zašto je to tako.

Dakle, vladavina političke klase svoju snagu crpi iz našeg nepoznavanja stvari. Već samo ovo saznanje je dobra polazna osnova za duboku pobunu pojedinca protiv sistema koji proizvodi virtuelnu realnost, koju nam potom plasira kao nešto imanentno čoveku. Kao da je pećinski čovek oduvek žudeo

za kapitalističkim načinom proizvodnje, izborom između više proizvoda istog proizvođača na rafovima svojih pećina, posrednom demokratijom i ljudskim pravima. Liberalizam čak ovu poslednju apstrakciju vezuje za samu prirodu čoveka i ljudskog društva pa proglašava prirodna prava kao čoveku imanentna od samog nastanka prvih ljudskih zajednica na najprimitivnijem nivou. To su ista ona ljudska prava na koja se pozivaju moćne ekonomije kada kreću u bombardovanje slabijih od sebe da bi prigrabili njihove resurse i produžili još koju deceniju svoju dominaciju, dok ih prirodni ciklus opadanja ne izbriše sa liste mecena svetskog kapitala. To su ista ona prava sadržana u temeljima liberalnog viđenja ideje vladavine prava u bogatim državama, bivšim kolonijalnim silama.

Ideja o sadržini ovih prava uzidana je u temelje korumpiranih pravnih sistema društava poluperiferije i periferije kapitalizma, koji nikada neće izrasti u vladavine prava po uzoru na svoje bogate rođake iz kapitalističkog jezgra. Neće izrasti u svoje uzore jer je osim sadržine važan i domašaj pravnih konstrukcija. Njihov domašaj uvek određuje vladajuća ideologija.

Svejedno, pravni eksperti i političari iz bogatih zemalja jezgra govori će da su ljudska prava i slobode neophodan uslov da bi se poluperiferije priključivale jezgru u besmislenim i lažnim procesima integracija. Kao da je to uopšte moguće?! Kao da iz sredenosti pravnog sistema proizlaze bogatstvo i stabilnost, a ne obratno?! To se događa često kao i kada bismo zurenjem u nebo proizveli kišu. To je samo još jedan proizvod kapitalizma koji nam se nudi na rafovima virtuelne stvarnosti u pećini liberalne paradigme.

Opsene indirektne demokratije

Posredna demokratija svoje ime pozajmljuje od sasvim suprotne društvene pojave s kojom nema ništa zajedničko. Drugim rečima, posredna i neposredna demokratija nisu ni u kakvom srodstvu i svaka suprotna tvrdnja je u direktnoj funkciji interesa političke klase. Elementarna činjenica je da elitistička demokratija nije nastala iz grčke demokratije. Ovo je istorijska činjenica koja se ne može pobiti prostom retorikom liberalizma.

Osnovni princip neposredne demokratije zasniva se na tvrdnji da o javnim stvarima neposredno odlučuje demos. On to može da čini tako što će donositi zakone, a može da čini i tako što će učestvovati neposredno još i u izvršnoj i sudskoj vlasti. U svakom slučaju, najmanji zajednički sadržalac za sve neposredne demokratske prakse jeste činjenica da je narod zakonodavac i da parlament čini svaki građanin pojedinačno. To je minimum demokratije. Ispod toga se ne ide jer ne može da postoji malo demokratije. Kada je ima malo, onda ona ne postoji. Demokratija postoji samo onda kada je demos zakonodavac i drugačije nije moguće. Moguće je samo da se ide iznad toga, i to tako što građanin obavlja i upravne poslove, kao i sudske poslove. Onda je reč o punoj demokratiji atinskog antičkog tipa, kakva je postojala u V veku pre n. e.

U kakvom je srodstvu bilo koji današnji parlament, bilo koje savremene države, sa ovim antičkim idealom koji se samo u jednom periodu istorije iz ideala izlučio u stvarnost? Koji se samo u jednom istorijskom periodu rađa iz mašte antičkog čoveka, potom kratko živi svoj jedini život da bi nakon gašenja postao najdugovečnija legenda, koja se svakodnevno bezbroj puta pominje i toliko milenijuma kasnije na svim krajevima

sveta. Da li je ovaj ideal najviši proizvod ljudskog duha? Da li je ujedno najviše zloupotrebljavan i lažno prizivan upravo zbog takve svoje vrednosti? Jednom rođen, nije imao kuda da ode i još uvek živi makar i kao neostvariv ideal.

Dakle, osnovna ideja je da se kroz afirmaciju principa neposredne demokratije, na nivou najmanjih jedinica lokalne samouprave, kapitalistički sistem prilagodi privrednoj stagnaciji koju donosi budućnost. On će tako postići elastičnost i otpornost koju sada očigledno nema. Sa druge strane, učešće građana u donošenju političkih odluka uticalo bi na to da sistem budućnosti dobije ljudski lik koji mu sada nedostaje. Svakako, to bi podrazumevalo veći uticaj ideja koje su u ovom istorijskom periodu liberalnom propagandom žigosane kao komunističke ili anarhističke. I najзад, zahtev za žrtvovanje pojedinca konačno bi postao legitiman, po prvi put još od doba demokratije grčkih polisa. Drugim rečima, čovečanstvo bi izašlo iz liberalno-kapitalističke paradigme bez ikakvih garancija da će u novoj paradigmi čovek ostvariti sve svoje potencijale, ali uvek sa tim ciljem na umu.

Pasivan ili aktivan otpor posrednoj demokratiji

Savremenog čoveka ne možemo odrediti u potpunosti kao političko biće jer on, za razliku od antičkog čoveka, ne učestvuje u donošenju političkih odluka čak ni na nivou najmanjih jedinica lokalnih zajednica. Iz ovoga sledi da je nezainteresovanost mnogih građana za izbore u svakom društvu neoliberalne demokratije potpuno legitimna, iako ne i sasvim poželjna ukoliko je cilj promena sistema i prilagođavanje izazovima budućnosti. Zašto bi građanin izlazio na izbore na kojima mu politička klasa servira kandidate iz svojih redova? Ovo nije

apolitičnost, već osećaj bespomoćnosti i prećutni pokazatelj da i pored vekova proizvodnje virtuelne realnosti od strane kreatora stvarnosti čovek nije postao rob lažnih ideala.

I pored najveće ideološke propagande koju je ljudsko društvo videlo, a koja se odnosi na poslednja dva veka, još uvek u svima nama postoje fragmenti vremena kada je postojala nada da se ljudi nešto pitaju o svojim sudbinama. Ta klica, jednom posejana, samo čeka da ponovo iznikne u povoljnim društvenim uslovima.

Dakle, neizlazak na izbore u neoliberalnim demokratijama ne znači apolitičnost, već obratno, to znači veoma jasan politički stav. Mnogo jasniji od političkog stava delova radničke klase i srednjeg sloja koji uporno glasaju za vladavinu političke elite, iako to istovremeno znači nastavak njihove eksploatacije. Zato neizlazak na izbore predstavlja jasnu poruku upućenu političkim elitama da naš glas neće dodati legitimitet njihovoj vladavini. Sve je više glasova da od ovakvog stava treba krenuti, a potom, ako okolnosti iziskuju, veoma jasno se izraziti o moralnoj obavezi svakog pojedinca da ne poštuje institucije sistema koji od njih traži podaništvo.

Prema podacima Bernija Sandersa u navedenoj knjizi, 2014. godina je karakteristična po rekordno niskoj izlaznosti na izbore za saziv Kongresa i jedne trećine Senata najmoćnije ekonomije sveta. Naime, na pomenute izbore nije izašlo čak 63% Amerikanaca i pored formalne važnosti izbora za najviše zakonodavne organe u državi. Razlog za najmanju izlaznost građana na izbore od Drugog svetskog rata naovamo treba tražiti u prepoznavanju suštine političkog režima od strane građana. Još je porazniji podatak po liberalnu agendu da je čak 80% mladih ljudi bojkotovalo ove izbore. Tome treba dodati i podatak da se od glasanja uzdržala i većina građana sa najnižim

primanjima.

Izgleda da se bliži istorijski trenutak kada će ljudsko društvo doći do raskrsnice i tada će svako ponaosob morati da odluči da li sebe vidi kao podanika – potrošača ili kao građanina – političko biće. Naravno, ovo još uvek ne znači da će čovečanstvo doneti ispravnu odluku, jer da je tako, tada nikakva politička inicijativa ovoga tipa ne bi bila potrebna. Stvari bi se po principu determinizma odvijale same od sebe jer su tako zacrtane. Pošto ima i onih koji ne veruju u potpunosti u argumente koji stoje na strani društvenog determinizma, potrebno je posegnuti za argumentima u prilog aktivnoj borbi kako bi se uticalo na to da se ona klica slobodnog čoveka oslobodi i počne da klija u svakom ponaosob. Nakon toga čovek ima više šanse da donese ispravu odluku, kada za to sazru istorijski uslovi.

Teorijska i ideološka podloga zahteva za neposrednu demokratiju

U ovoj knjizi se ne govori o kritici kapitalizma. Danas smo zatrpani knjigama koje potvrđuju tezu da je liberalni kapitalizam stvar prošlosti jer dovodi do nepremostivih društvenih nejednakosti. Na tom planu nema ništa novo. Na narodnoj volji je da u budućnosti kroz funkcionisanje neposredne demokratije odluči da li smatra da je ovakav vid privređivanja najbolji za društvo ukoliko je o načinu proizvodnje uopšte moguće odlučivati političkom voljom.

Ovde se ne govori čak ni o političkim ideologijama. Slobodne narodne skupštine će u okviru svog delovanja obuhvatiti sve tri ideologije savremenog kapitalizma: konzervativizam, liberalizam i socijalizam. U međusobnoj svakodnevnoj utakmici koju im bude organizovala neposredna demokratija

ove tri političke strategije će se nadmetati na ravnopravnim osnovama nego što je to bilo u eri posredne demokratije, kada je dominantna ideologija – liberalna politička strategija, a ostale dve uvek gravitiraju ka centru tako da u praksi simuliraju ideološki sukob.

Nije reč ni o anarhizmu, jer se neposredna demokratija osigurava i štiti upravo državnim monopolom sile. Pojedini politički filozofi tvrde da u neposrednoj demokratiji nema države, s obzirom na to da ona predstavlja sopstvenu negaciju, ali njihova tvrđenja nisu ispravna. Nema dovoljno elemenata za zaključak da grčki antički polisi istovremeno nisu bili i države. Ovakav zaključak je pogrešan i usko je vezan uz doživljaj demokratije na liberalno-kapitalistički način. Demokratija sprovedena do kraja ne može biti negacija države. Na primeru Atine iz vremena Klistenovih reformi jasno se vidi da stabilna i dugovečna država počiva na neposrednoj demokratskoj praksi.

Ovde je stvar u jednostavnom zahtevu da se vlast preda narodu i time potpuno izađe iz paradigme liberalne ideologije kapitalističkog načina proizvodnje. Autoritarni politički režimi se hrane strahom u neznanju. Liberalni kapitalizam je u građane usadio strah od neizvesnosti koju sa sobom nosi sopstvena politička odluka. Tog straha se građani moraju oslobađati najpre neposrednim učešćem u političkim odlukama na lokalnu, a potom kada istorijski uslovi sazru, kao i neposrednim učešćem u vršenju vlasti na svim njenim nivoima.

Zahtev za vladavinu naroda umesto vladavine političkih klasa ujedno predstavlja zahtev za istorijski diskontinuitet. Kapitalizam je doneo svetu privredni rast u viševekovnom kontinuitetu i bogatstvo koje ranije generacije nisu mogle ni zamisliti. Jasno je da je ovaj način privređivanja u kombinaciji s elitističkom demokratijom proizveo, kao svoju logičnu pos-

ledicu, najveću društvenu nejednakost koju je svet ikada video. Jaz između bogatih i ostatka sveta postao je toliko dubok i vidljiv da će se nadalje samo ukazivati na neophodnost raskida veze između kapitalizma i elitističke demokratije.

Ovaj diskontinuitet, doduše, neće voditi ka daljem nekontrolisanom gomilanju bogatstva, ali će uticati na sprečavanje njegovog rasparčavanja, kao i na pravedniju raspodelu, koja će dovesti do smanjenja nejednakosti, a koja razdire kapitalističko društvo. Drugim rečima, prelazak u novo stanje će poboljšati kapitalizam i dovesti do veoma sporog i neprimetnog prelaska na novi način privređivanja. Koja će biti sadržina tog novog sistema privređivanja, zavisiće od narodne volje.

Uloga države u reafirmisanoj ideji demokratije

Država, kao što je rečeno, shvaćena u liberalno demokratskom modelu, nije ništa drugo do zaštitnik finansijskih monopola, i to je njena najvažnija uloga. Velike i bogate države se međusobno neprekidno takmiče u borbi za privlačenje ovih monopola i u manje-više određenim ciklusima postaju njihovi dominantni pokrovitelji i gube tu poziciju, o čemu nam govore takozvani „Kondratjevi ciklusi“, koji su kao teza sadržani u delu *Dugi talasi u ekonomskom životu* sovjetskog ekonomiste Nikolaja D. Kondratjeva (Nikolai Kondratiev).

Jasno je da je u praksi zaštita ljudskih prava i sloboda sekundarna u odnosu na ovu primarnu funkciju svake države. Proklamovana zaštita ljudskih prava je samo jeftina demagogija. Svaki rat samo predstavlja rezultat ovakvih rivalstava između velikih i bogatih država i ništa drugo do toga, s tim da ratovi između malih i beznačajnih država predstavljaju samo refleksiju ratova između velikih i vode se ili kao dodatak uz

ratove između velikih ili kao zamena za otvorene ratove između njih s obzirom na to da slabe (siromašne) države nemaju samostalnost.

Ovo najbolje dokazuju dva svetska rata vođena u XX veku. U pogledima na ove teme najtačnije je mišljenje Imanuela Valerštajna, prema kojem su oba rata zapravo predstavljala samo ostavinsku raspravu iza Ujedinjenog Kraljevstva za ulogu mecene finansijskih monopola. Naslednici u sporu su bile Nemačka i Amerika. Iz ostavinske rasprave je kao jedini naslednik izašla Amerika.

Takođe, kada govorimo o pravim uzrocima velikih ratova, ne treba zanemariti ni činjenicu da veliki ratni poduhvati angažuju gotovo sve privredne potencijale jedne zemlje, što vodi u vrtoglavi privredni rast, a on za posledicu u prvim fazama razvoja ima smanjenje društvene nejednakosti, pa velike ratove možemo posmatrati kroz istoriju i kao privremene izduvne ventile pregrejanih ekonomija, koje stagniraju i u kojima se rađa neizdrživa društvena nejednakost. Kada te pregrejanje ekonomije preko ratova otpuste razloge svoje stagnacije, otvara se veliki prostor za privredni rast i nove oblike ljudskog organizovanja angažovanjem privatnog kapitala u najraznovrsnije oblike udruživanja.

Ovo znači da pojedinac dobija mogućnost da radom zaradi i odvoji se od niže društvene grupe u kojoj je rođen, a što u uslovima slabog ili nikakvog privrednog rasta nije moguće jer tada dominira nasleđen kapital, tj. duboka i bezizlazna društvena nejednakost na polju akumulacije kapitala. Imajući na umu da je jedino ravnomerna akumulacija kapitala suštinski važna za jednakost ljudi, to sve opsene liberalne elitističke demokratije o jednakosti u slobodi, koje se ostvaruju putem običnih pravničkih konstrukcija kao što je vladavina prava,

padaju u vodu i ostaju bez ikakve prave sadržine.

Razume se da je svaki rat između dve ili više država posledica brojnih uzroka, ali treba pomenuti samo one suštinske, bez kojih ovakva društvena stanja uopšte ne bi bila ni potrebna. To ne znači da u uslovima neposredne demokratije ratovi između država nisu mogući. Naprotiv, to samo znači da bi u njihovoj osnovi stajali sasvim drugi razlozi.

Virtuelnu realnost liberalne vizije demokratije valja ostaviti po strani i razmotriti ulogu države u uslovima zamišljenog istorijskog perioda neposredne demokratije u budućnosti.

Uloga države kao monopola sile, u ovom istorijskom periodu, najzad bi mogla da bude usmerena prema čoveku, a ne prema kapitalu, tačnije mogla bi da postane veoma društveno pozitivna i korisna. Ukoliko zamislimo budućnost u kojoj neposredna demokratija funkcioniše na nivoima najmanjih jedinica lokalne samouprave u punom kapacitetu, utoliko treba da se zapitamo kako to utiče na odnos sa državnim vlašću i koji je pravi karakter države u takvim društvenim uslovima. Takođe, koju ulogu ima država u takvoj postavci stvari?

Ukoliko državu budućnosti zamislimo kao monopol sile, koji štiti konfederaciju gradskih naselja i sela, a njih kao najmanje jedinice lokalne samouprave, to znači da se neposredna demokratija u budućnosti ostvaruje kroz rad skupština mesnih zajednica, a da skupštine gradova i država čine delegirani predstavnici najmanjih jedinica lokalne samouprave. Dakle, demokratska praksa dolazi odozdo, od običnog naroda, a ne odozgo ili od korumpiranih političkih partija, koje sprovode interese krupnih kapitalista i sa njima čine vladajuću klasu.

Čekajući da mu demokratija dođe odozgo, čovek nije postao građanin, već je stagnirao kao podanik državne vlasti iza koje stoje oligarhije. Ukoliko se bude i dalje čekalo, stvari se

neće promeniti u korist naroda. Demokratija ne dolazi odozgo. Njena vrednost počiva na dugotrajnom i mukotrpnom putu svakodnevnog učešća u obavljanju vlasti svakog građanina ponaosob. Drugi put ne postoji. Demokratija se rađa i razvija poput živog organizma. Njen rast i razvoj podrazumevaju veliki trud i mnogo neuspeha da bi se postigao cilj koji stoji na kraju puta. Na današnjoj istorijskoj tački neposredna demokratija ne postoji ni u embrionalnoj fazi. Ona je tek ideja koja bi mogla da se začne u praksi, ukoliko istorijske okolnosti to dozvole i ukoliko građani budu spremni na pokušaj iskoraka izvan svih ideoloških matrica.

Ovo dalje znači da bi neposredni izbori svoje mesto na pozornici istorije ustupili neposrednoj demokratiji. Jedna fraza bez svoje prave sadržine bi ustupila mesto svojoj suprotnosti. U takvim okolnostima jedini garant demokratije bila bi država koja bi kao osnovni postulat svog ustavnog uređenja propisala nepovredivost principa neposredne demokratije.

Države bi ustavom propisale izvorne nadležnosti naselja, koje bi bile široke i obuhvatale bi sve oblasti društvene stvarnosti, koje se tiču života na lokalnu. Ove nadležnosti nikada ne bi podrazumevale uticaj na sam monopol sile, koji bi ostao u rukama centralne vlasti, jer cilj ovih prilagođavanja nikada ne sme biti stvaranje novih država, već stvaranje i jačanje samoodrživog društva, koje gaji zajedničku vrednost sa svim ostalim društvima, a to je princip direktne demokratije. Centralna vlast bi zauzvrat garantovala funkcionisanje demokratije tako što bi postavila čitav niz zakona i obezbedila sankcionisanje svakog napada na najvišu društvenu vrednost – princip neposredne demokratije.

S obzirom na to da lokalne samouprave nema bez izvorne imovine, neophodno je da se ustavnim pravilima jasno definiše

pravo svojine lokalne samouprave na javnim nepokretnostima, kao i pravo lokalne samouprave da organizuje komunalne delatnosti bez kojih se život savremenog čoveka ne može zamisliti. Najzad, da bi princip neposredne demokratije bio u praksi ostvariv, države bi morale da ustavima definišu i princip samostalne fiskalne politike jedinice lokalne samouprave. Podrazumeva se da princip fiskalne i finansijske samostalnosti jedinice lokalne samouprave treba da bude usklađen sa državnim socijalnom politikom u smislu alokacije resursa. Drugim rečima, najmanje jedinice neposredne demokratije moraju imati autonomno finansiranje, što podrazumeva izvorno pravo ubiranja poreza i izvorno pravo raspolaganja ubranim porezima u ustavnim i zakonskim okvirima koje postavlja centralna državna vlast. Podrazumeva se da je sama centralna vlast izraz neposredne demokratije, a ne neko elitističko telo oligarhijske političke prirode, kao što je to bio slučaj u dosadašnjem istorijskom toku.

Što se tiče nekih zahteva bez kojih princip neposredne demokratije na nivou najmanjih jedinica lokalne samouprave ne bi bio moguć, treba primetiti da već postoji bogato i raznoliko iskustvo u pravnoj regulativi i praksi razvijenih država liberalne paradigme. Tako, u bogatijim i razvijenijim evropskim državama lokalna samouprava ima znatno veće izvorne prihode i veću imovinu od evropskih „zemalja u tranziciji“. Ovo je posledica liberalnog shvatanja država kao nacionalnih tvorevina. Naime, po napuštanju socijalističkih praksi, sve evropske države Istočnog bloka su, u nastojanju da se uklape u liberalnu kapitalističku paradigmu, krenule putem utvrđivanja svog nacionalnog identiteta jer je ovo pitanje važno. Razume se da nije bilo mnogo mesta za razvijanje ideja jačanja lokalne samouprave čak ni na liberalno-kapitalistički način, a kamoli

na suštinski način putem razvoja ideje o pravoj vladavini naroda. Nacija se ovde potvrđivala jačanjem centralne vlasti uz istovremeno oduzimanje nadležnosti lokalnim zajednicama, a patriotizam gušenjem svake ideje da lokalna zajednica treba da izražava demokratske prakse.

Takođe, ove teme predstavljaju predmet međunarodnog ugovaranja na multilateralnom nivou, gde se ističe Evropska povelja o lokalnoj samoupravi, sačinjena u Strazburu 1985. godine, kao temeljni pravni akt za ovu oblast. Međutim, jasno je da se u liberalnoj varijanti kapitalizma pod pojmom *lokalna samouprava* ne podrazumeva najmanja jedinica lokalne samouprave u kojoj vlada narod neposredno kroz učešće svakog građanina ponaosob u radu lokalnog parlamenta. Kao i svakim međunarodnopravnim dokumentom pisanim u modelu liberalne posredne demokratije, to i pomenu-
tom poveljom provejava duh principa elitističke demokratije na liberalan način i jasno se uočavaju pravni mehanizmi za zaštitu posredne demokratije. Tako se u odredbi koja definiše sadržinu pojma lokalne samouprave kaže: „Lokalna samouprava označava pravo i sposobnost lokalnih vlasti da, u okviru zakonskih ograničenja, uređuju poslove i upravljaju bitnim delom javnih poslova pod svojom odgovornošću i u interesu lokalnog stanovništva“. Međutim, iz odredbe koja sledi vidi se sva logika vladavine političke elite, koja je sa finansijskom elitom menadžera i vlasnika velikih korporacija objedinjena u vladajuću klasu i koja čvrsto drži u svojim rukama sve pravne i ekonomske instrumente za svoju dugoročnu vladavinu. Tako se u narednoj odredbi norma suštinski ograničava samo na lokalne parlamente koje čine pripadnici političke elite, a ona glasi: „Ovo pravo će vršiti saveti ili skupštine, sastavljene od članova koji su slobodno izabrani tajnim glasanjem na osnovu

neposrednog, ravnopravnog i opšteg prava glasa, koji mogu imati izvršne organe koji su njima odgovorni. Ovom odredbom ni na koji način se ne otklanja mogućnost skupštine, referenduma ili bilo kog drugog oblika neposrednog učešća tamo gde su oni statutom dozvoljeni“. Dakle, iz citiranih odredbi vidimo da se koncept lokalne samouprave, pre svega, odnosi na parlamente ili savete koji su produkt elitističke demokratije, a da se za tela koja su posledica neposredne demokratije, kao što je parlament građana, osim što postavlja prilično neodređenu odredbu, primenjuje i dodatni uslov oličan u zahtevu da to bude dozvoljeno statutom. Ovo je samo jedan od bezbrojnih primera kako oligarhije na međunarodnom nivou tvore pravni okvir koji ojačava njihovu poziciju dok pojedinca potpuno marginalizuje, a svako povezivanje građana obesmišljava i svodi na dimenziju koja nema primesa političnosti u svojoj osnovi. Građani, prema međunarodnom pravu, imaju pravo da se povezuju u šahovske klubove, ali ne i pravo da obrazuju narodnu skupštinu u naseljima gde žive i tako samostalno upravljaju sopstvenim životima. Tako se stvaraju pravne konstrukcije koje su spolja rečite i pune humanosti dok im je unutrašnjost potpuno besmislena. Kada oligarhije u nekom pravnom aktu veće važnosti proklamuju prava koja služe narodu, to uvek znači potpunu suprotnost takvoj proklamaciji.

Centralna teza ovog poglavlja jeste da se princip neposredne demokratije mora prepoznati i ustavno zaštititi državnim monopolom sile uz postavljanje dodatnih principa koji za cilj imaju stvaranje društvenih uslova koji ne obesmišljavaju proklamovani osnovni princip.

U ovakvim uslovima demokratija bi mogla brzo da se razvija. Bespogovorno služenje političkim elitama kroz ideju konsumerizma bi zamenila ideja individualizma. Potrošač bi postao

građanin. Građanin bi nakon dugog vremena razvijanja ove ideje u praksi možda postao čak i političko biće.

Dakle, kapitalizam je moguć i bez posredne demokratije, kao i bez potpune vladavine političke klase. Ovakav prekid bi, doduše, značio i nastavak evolutivnog razvoja kapitalističkog načina proizvodnje sve do tačke kada bi kapitalizam dobio novi, savršeniji oblik. Kapitalizam bi umesto neslavnog kraja doživeo svoj pun evolutivni put na čijem prirodnom kraju bi prerastao u nešto humanije i pravednije. Birati drugi između ova dva načina okončanja postojanja znači ispuniti pun krug životnog ciklusa i poslužiti kao polazna osnova za srećniju viziju čovečanstva.

Trostruka devolucija

U sadašnjem vremenu čovečanstvo doživljava trostruku devoluciju – demokratije i čoveka kao političkog bića, ali i samog kapitalizma, kao najotpornijeg načina proizvodnje, koji omogućava postepeni rast globalne privrede i akumulaciju bogatstva. Pod pojmom devolucije podrazumeva se proces suprotan evoluciji u darvinovskom smislu, a manje prenos nadležnosti, što je definicija pojma devolucije u pravnoj nauci.

Posredna demokratija je nastala iz nazadovanja izvorne i jedine prave demokratije antičkog tipa i za sobom u ambis povukla i čoveka kao političko biće. Nivo duhovnog razvoja čoveka nije uspeo da prati nivo tehničko-tehnološkog razvoja i iz ove činjenice proizlaze sve nevolje s kojima se čovečanstvo sada susreće.

Antički čovek je bio na višem nivou duhovnog razvika od savremenog čoveka – potrošača jer je sistem direktne demokratije od njega stvorio savršenijeg čoveka, koji će makar

delimično ispuniti svoje intelektualne potencijale, kroz staranje o poslovima svoje društvene zajednice.

Čim se prestalo sa demokratskim praksama, čovek je pošao putem devolucije i stigao dovde, kao intelektualni primat, podanik–potrošač, koji se nikada ne pita o prirodi društva u kojem živi. On se ne pita jer je kroz vekove naučen da su državne i društvene stvari suviše komplikovane da bi mogao o njima da se stara. Da stvari budu još gore, ta teza je sada verovatno i tačna, a to je upravo posledica devolucije čoveka kao političkog bića.

Postavlja se pitanje da li bi stvari bile drugačije da je građanin kroz istoriju vodio svakodnevnu, sopstvenu politiku neposredno rešavajući probleme koji se javljaju u praksi? Da li bi današnji čovek bio šireg opsega znanja i shvatanja, a posebno, da li bi imao više osećaja da sam treba da rešava probleme koji se tiču njegove zajednice?

Sposobnost apstraktnog razmišljanja znači da čovek stvari posmatra odozgo i da vidi uzročno-posledičnu vezu između događaja koji iz perspektive odozdo nisu ni u kakvoj međusobnoj vezi i čine se kao nasumičan sled događaja. Savremeni potrošač nije previše sposoban za ovakav ugao gledanja i ugodnije mu je u poziciji kupca političkih fraza iz fotelje. Ovo je posledica veoma duge vladavine političkih klasa i sistematskog ubijanja političkog bića u čoveku. Možda je došlo vreme da ljudi najzad preuzmu odgovornost za sopstvenu sudbinu.

Uzročno-posledična veza između devolucije demokratije i devolucije čoveka kao političkog, intelektualnog i duhovnog bića veoma je logična i očigledna. Međutim, izgleda da je posredna demokratija, osim čoveka, u nazadovanje povukla i sam kapitalizam, kao način proizvodnje, kroz propadanje i degeneraciju njegovih institucija i njihovo svođenje na para-

van i farsu, pa tako danas možemo da govorimo o trostrukoj devoluciji.

Ova stagnacija, kao i moguće nazadovanje kapitalističke varijante proizvodnje je novijeg datuma i odnosi se na drugu polovinu XX veka, što znači da je propadanje moguće zaustaviti određenim prilagođavanjima društvenopolitičkog sistema u celini. Imperativ zaustavljanja procesa propadanja ne znači beskonačnu ljubav prema kapitalizmu, već verovanje da je moguće da iz ovako nesavršenog, ali ujedno i veoma otpornog i korisnog sistema, evolutivno proistekne savršeniji i humaniji sistem proizvodnje i raspodele dobara.

Uostalom, za liberalnom verzijom kapitalizma ne treba mnogo tugovati jer ona je u stvarnosti liberalna onoliko koliko je i demokratija demokratska. To znači nimalo. Nema potrebe da čovek budućnosti sa setom gleda na vreme kada je svaka društvena pojava imala svoj eufemistički liberalni izraz. Iza pojmova kao što su *ljudska prava i slobode, vladavina prava, politička korektnost, globalizam, tranzicija, integracije, demokratija i tržišna ekonomija* krije se njihova suprotnost u praksi ostvarivanja tih plemenitih ideja. Blage reči političke korektnosti ovde kriju gorka dela političke klase. Ta dela su usmerena na porobljavanje čoveka u korist gomilanja kapitala u rukama političke i finansijske elite.

Pravo na imovinu i slobodno kretanje kapitala

Saradnja ove dve elite je ključna za razumevanje sadašnjeg društva. Politička klasa radi u korist gomilanja kapitala u rukama finansijske elite. Spoj političke odluke i finansijskog potencijala stoji u osnovama oligarhijskih sistema. Pripadnici političke elite, prirodno, teže da postanu pripadnici finansijske

elite, dok finansijska elita, takođe po prirodi stvari, teži kontroli političkih odluka jer drugačije ne može da zaštiti i umnoži svoj kapital. Njihov međusobni ples i proizvedena sinergija čine vladavinu oligarhije. S obzirom na to da su finansijske elite nadnacionalnog karaktera i da nisu teritorijalno vezane, vladajuća klasa nije zarobljena granicama neke države, već svoje interese može da projektuje na čitavu planetu. Osnovni cilj liberalnih država nije da ostvare sve čovekove potencijale kroz vladavinu prava, već da zaštite finansijske monopole. Najbolji dokaz u prilog ovoj tezi jeste izmišljanje pravne konstrukcije prirodnog, osnovnog ljudskog prava na imovinu.

Stvaranje ove pravne konstrukcije i posebno njeno smeštanje u korpus prirodnih prava jeste direktno u funkciji krupnog kapitala i njegove dominacije političkom stvarnošću preko vladavine političkih elita. Ako se tu i tamo desi slučaj zaštite građanskog prava, pre će biti da je tada reč o kolateralnoj koristi nego o ostvarivanju osnovnog cilja zbog čega bi svaka država trebalo da postoji. Pravo na imovinu je efikasno oružje kojim se elitistička demokratija služi. Cilj je ostvaren – čovek je prihvatio da njegovo pravo na imovinu postoji oduvek i to radi njega samoga a ne radi zaštite krupnih kapitalista i njihove imovine.

Pošto je ovo pravo prirodno, u smislu da je imanentno čovekovoj prirodi i proizlazi iz nje same, to se nikada ne sme dozvoliti njegovo ukidanje kroz oduzimanje imovine bogatima i pravedniju raspodelu društvenog bogatstva. U Istočnoj Evropi, gde je ovakav eksperiment sproveden sredinom XX veka, njegovi efekti su u narednim decenijama, pod pritiskom liberalne agende, anulirani u procesima restitucije oduzete imovine, što zapravo predstavlja povratak na pobedonosni princip poštovanja osnovnih ljudskih prava, princip nepovredivosti pljačkaških tekovina. Nijedna pljačkaška tekovina nikada ne

sme da bude dovedena u pitanje i to je jedini cilj ljudskog prava na imovinu i njenu nepovredivost u paradigmi liberalne doktrine. Naravno, osnovni uslov je da je pljačkaška tekovina poreklom iz kolonijalnog osvajanja, tj. kreditnog kolonijalizma. Sva međudržavna razbojništva načinjena izvan ovog modela smatraju se kršenjem prava na imovinu.

Ovde se jasno uočava protivrečnost između osnovnih teza liberalizma. Nije jasno kako se uopšte može smatrati legalnim i legitimnim pljačkanje kolonija ako je ljudsko pravo na imovinu prirodno pravo, tj. ako ono postoji od kada postoje i prve ljudske zajednice. Koji to trenutak treba da posluži kao tačka nakon koje pljačka više nema legalitet i legitimitet? Jasno je da je svaki odgovor na ova pitanja potpuno proizvoljan i da zavisi od toga šta trenutno odgovara onome ko drži akumulirani kapital u svojim rukama jer je on jedini koji se u uslovima liberalne posredne demokratije pita o tome.

Dakle, teza liberalnih pisaca o prirodi trgovine između države i pojedinca nije tačna jer država pojedincu, kao svoju prestaciju, ne nudi vladavinu prava u cilju ostvarenja čovekove sreće i ostvarenja svih njegovih potencijala. Cilj vladavine prava u liberalnoj paradigmi jeste zaštita finansijskih monopola i zbog toga država u ovoj varijanti kapitalističke ideje postoji. Ona taj svoj osnovni cilj već vekovima odlično ostvaruje. Učinak je impozantan jer izgleda da je većina ljudi ubeđena da joj država poklanja vladavinu prava radi zaštite njihove imovine i njihovih života.

Treba razlikovati dve konstrukcije liberalnog kapitalizma koje su međusobno povezane. Najpre, treba uočiti da je ideja neprikosновенosti prava na imovinu sadržana u okviru konstrukcije vladavine prava kao njen neodvojiv deo. Sa druge strane, ideja slobodnog kretanja kapitala nalazi se u okvirima

konstrukcije ekonomskog globalizma. I jedna i druga konstrukcija služe se ovim idejama da bi se ostvarivale u svakodnevnoj praksi kapitalističke ekonomije. Ove dve ideje, kao i konstrukcije kojima služe međusobno se vezuju u vrhovnu ideju zaštite finansijske elite, koja je nadnacionalnog karaktera i nije teritorijalno vezana. Za ovakva svojstva, finansijska klasa najviše ima da zahvali upravo ideji prava na imovinu i ideji slobodnog kretanja kapitala.

Čak su i pojedini liberalni teoretičari, uvidevši svu besmislenost zalaganja za neprikosnovenost slobodnog kretanja kapitala, korigovali stare stavove liberalizma uspostavivši izvesnu dozu rezerve u odnosu na prvobitno zamišljenu ideju. Morali su stidljivo da uoče da postoji izvesna doza opasnosti u prebrzom oslobađanju kapitala bez uspostavljanja jasnije i efikasnije zakonodavne regulative. Naravno, ova rezerva je obrazložena razlozima ekonomskog karaktera, kao što je mogućnost masivnog odliva imovine iz fondova kratkoročnog kapitala, zbog čega ekonomije mogu da uđu u dubinske probleme. Sa druge strane, kako to primećuje Bagvati, prebrzo kretanje robe i usluga ne mogu da dovedu do sličnih negativnih posledica po ekonomije.

Ukoliko usvojimo početnu tezu o neminovnosti dugoročnog privrednog nazadovanja koje nas očekuje u budućnosti i povećemo je sa tezom da je osnovni postulat kapitalizma stalni i beskonačni rast, kako to proizlazi iz monumentalnog dela *Kapital* Karla Marksa ili iz njegovog tumačenja Terija Igltona (Terry Eagleton) u knjizi *Zašto je Marks bio u pravu*, utoliko možemo da zaključimo da nas očekuju veoma neizvesna i uzbudljiva vremena. Čovečanstvo će morati da pronađe ključ za rešavanje ovih problema, a čini se da se on ne nalazi u posrednoj demokratiji shvaćenoj kao vladavini političkih kla-

sa, vladavini oligarhija. Ovo iz razloga jer pripadnici političkih elita nisu sposobniji od prosečnog čoveka, već su na nivou proseka naroda iz koga konkretno dolaze. Prirodno je da podanici – potrošači glasaju za njima slične ljude. Problem je u tome što podanik – potrošač nije evolutivno sazreo u građanina pa će njegov izbor, sasvim sigurno, uvek biti nepogrešivo prosečan. Ovo dalje znači da vladavina političkih elita ne može nikada biti mudrija od vladavine naroda, ali može biti njoj jednaka u svojoj prosečnosti ili lošija od nje.

Ovo će biti slučaj u praksi gotovo uvek s obzirom na to da vršenje neposredne demokratije kroz duži vremenski period podiže nivo duhovnog razvitka prosečnog čoveka, a samim tim i opšti nivo sposobnosti političke klase koju u demokratiji čine svi građani. Sa druge strane, jasno je da viševjekovna vladavina političkih klasa nije dovela do podizanja opšteg nivoa sposobnosti te iste klase. Naprotiv, sa ove vremenske distance, vidljivo je da sposobnosti političke elite nisu podložne podizanju kvaliteta, a time ni opšteg nivoa sposobnosti vladajuće klase. Ovo znači da kapitalizam, kao način proizvodnje, neće moći da se osloni na vladavinu političkih elita u vremenima privredne stagnacije na globalnom nivou pa se kao imperativ postavlja traženje alternativnih načina.

Postoji još važniji razlog zbog čega volja političke elite nikada ne može biti više u pravu od volje čitavog naroda kao političkog tela. Reč je o tome da odluke političke elite nikada ne mogu biti odraz opšte volje čitavog naroda.

Opštost volje kao najvažniji cilj neposredne demokratije

Za potrebe ove diskusije usvojicemo pretpostavku da je opšta volja građana najsigurniji put do postizanja najmudrije političke odluke. Dakle, uzećemo da je opšta volja uvek u pravu jer je uvek i bez izuzetka korisna po društvo. Takođe, usvojicemo pretpostavku da bi ona zapravo trebalo da predstavlja rezultantu svake pojedinačno i slobodno izražene volje građanina o pojedinom društvenom pitanju pod uslovom da je građanin dobro obavešten. Sloboda njegovog političkog mišljenja po pojedinom pitanju podrazumeva da građanin odluku donosi nezavisno od bilo kojih političkih oblika udruživanja, tj. da odluku donosi bez političkih konsultacija koje rezultiraju unifikacijom političkog mišljenja. Unifikacija političkog mišljenja po pojedinom pitanju, prirodno, nastaje hronološki tek nakon glasanja o temi koja je u pitanju, ali od ključne važnosti je da ona ne postoji pre nego što građanin glasa o pojedinom pitanju jer bi u suprotnom već bilo reči o političkom grupisanju, koje dovodi do niza pojedinačnih volja ili jedne pojedinačne volje kao rezultante. S obzirom na to da je ovde cilj ostvarivanje opšte volje, ovakva unifikacija nije poželjna i predstavlja opasnost po funkcionisanje demokratskih praksi. Iz ovog razloga je poželjno da građanin, prilikom odlučivanja, glasa isključivo po sopstvenoj savesti i osećanju šta je dobro za zajednicu, a sve u skladu sa Periklovom maksimom da je svako sposoban za glasanje o zakonu čak i kada nije sposoban da sačini njegov predlog. U eri interneta ova mogućnost postaje naša realnost koju treba iskoristiti za dobrobit čovečanstva. Podrazumeva se da građanin decenijskim političkim radom usavršava veštinu donošenja političkih odluka tako da, vremenom, svaki pojedinac koji

želi da učestvuje u političkom životu neposredne demokratije biva sposobniji od bilo kog pripadnika političke elite iz perioda elitističke demokratije liberalnog kapitalizma. Ovo iz razloga jer odluke donosi po sopstvenom znanju i savesti i uzimajući u obzir ono što je dobro za zajednicu u kojoj živi. Sa druge strane, pripadnik političke elite nema svoje mišljenje i odluke ne donosi za dobro društvene zajednice koju predstavlja. On je samo sprovodnik interesa krupnog kapitala i ništa više od toga. On je neka vrsta sofiste savremenog doba koji je lepo ovladao političkom retorikom tako da kod prosečnog slušaoca izaziva osećaj lepog i za to još dobija i vrlo dobru naknadu. Njegove reči dobro klize, ali su jalove i nemaju nikakav dublji smisao. On je retorički obučan za politički život, ali nema akumulirano znanje i kulturni odgoj. On je savremeni sofista umesto da bude savremeni sokratista. Savremenog sokratizma nema i ne može ga ni biti bez neposredne demokratije. Uostalom, možda i trenutak pojavljivanja najvećih filozofa na istorijskoj antičkoj pozornici dosta govori o osnovanosti ove teze.

U vezi sa ovim, ne možemo a da ne primetimo da u istorijskom periodu elitističke demokratije nikada nije mogla da bude doneta najbolja ni najmudrija politička odluka. Ovo iz razloga jer samo postojanje političkih partija poništava opštost volje, uzevši u obzir da je razblažuje do granice da volja političkih partija na kraju ne samo da nema ni primese opštosti u sebi već otvoreno postaje samo pojedinačna volja političke grupacije, a to samo po sebi ne može biti društveno poželjan ishod, jer je pojedinačna volja usmerena na ostvarenje sopstvenog cilja, koji je uvek u suprotnosti sa društvenim ciljevima.

Iz ovog je jasno da je rezultat koji je neoliberalizam kao usavršena mašina ostvario, u smislu najveće društvene nejednakosti ikada zabeležene u istoriji čovečanstva, bio i te kako

očekivan i da niko danas nema prava da se iznenađuje njegovim rezultatima. Nepravda izražena kroz društveno raslojavanje ovde neće biti tema, već imperativ da svaka pojedinačna politička odluka vladaoca bude izraz opšte volje naroda s obzirom na to da je ona, kako smo već videli, uvek u pravu.

Stoga je zahtev za reintegraciju neposredne demokratije u društvenu stvarnost zapravo zahtev za ostvarenje opšte volje naroda kao konačnog cilja ove diskusije. Ovo znači da neposredna demokratija nije sama sebi cilj. Ona je sredstvo pomoću kojeg se najbolje ostvaruje opštost volje naroda.

Ruso je u *Društvenom ugovoru* naveo: „Ako građani, kao narod, dovoljno obavešten, veća, ne bi opštiti ni na koji način među sobom, iz velikog broja malih razlika proisticala bi uvek opšta volja i odluka bi svagda bila dobra. No kada se stvaraju frakcije, posebne grupacije, na račun opšte volje, svaka od ovih grupacija postaje opšta u odnosu na njene članove, a pojedinačna u odnosu na državu: može se tada reći da nema više toliko glasača koliko ljudi, već samo toliko koliko ima ovih grupacija. Razlike se svode na manji broj i daju manje opšti rezultat. Najzad, kada jedna od tih grupa postane toliko velika da nadmaši sve druge, kao rezultat nemate više zbir malih razlika, već jednu jedinu razliku: tada više nema opšte volje, a mišljenje koje preovlađuje jeste pojedinačno mišljenje. Važno je, dakle, da bi se izrazila opšta volja, da nema drugih društvenih grupacija u državi i da svaki građanin izražava samo svoje mišljenje”.

Iz ovih veoma jasnih misli vidimo da je postojanje političkih partija pogubno za demokratiju budući da briše opštost volje kao jedinu smernicu ka nepogrešivo tačnoj političkoj odluci. Njihova egzistencija drži nas zarobljene u gustoj magli na brodu koji plovi između opasnih hridi. Kraj ove plovidbe je veo-

ma predvidiv ukoliko se ne vratimo principima neposredne demokratije. Jasno je da politički i filozofski stavovi utemeljivača liberalne političke ideologije i inspiratora Francuske revolucije nisu bili usmereni u pravcu preuzimanja vlasti od strane političkih partija na način kako je to u praksi ostvareno u veoma kratkom periodu po pisanju citiranih rečenica. Ovo znači da su se stvari, na neki način, otrgle kontroli i da sada imaju zasebnu egzistenciju koju pisci utemeljivači nisu mogli da predvide. Jasno je da se Ruso zalagao za razvoj neposrednih demokratskih praksi iako je potonja liberalna teorija krivim tumačenjem njegovog „društvenog ugovora“ pokušavala da dokaže suprotno.

Potpuno je očigledno da najmoćnije i najbogatije države imaju mnogo bolje i sposobnije ljude od njihovih političkih vođa koji su proizvodi političkih partija, koje ih stvaraju i izbacuju na tržište političkih ideja. Pripadništvo u političkoj klasi se nasleđuje i one pokazuju tendenciju da se vremenom sve manje mešaju s pripadnicima plebsa pa ne čudi stvaranje naslednih političkih dinastija u najmoćnijim državama sveta. Ova tendencija će se svakako nastaviti i uvećati sa porastom značaja nasleđenog bogatstva i smanjenjem mogućnosti stvaranja bogatstva za života pojedinca, usled usporavanja privrednog rasta na globalnom nivou, koji će biti viševekovni. Dakle, uz stagnaciju privrednog razvoja, treba očekivati i uporedo jačanje političke klase. Na nama je da to sprečimo i očekivanu privrednu stagnaciju pretvorimo u reafirmaciju demokratskih praksi na globalnom nivou.

Naravno, ne treba imati iluzije da u uslovima neposredne demokratije neće biti političkog i finansijskog elitizma. Nje-ga je bilo i u periodu neposredne demokratije u atinskom polisu. Međutim, u uslovima dosledne i dugotrajne primene

neposrednih demokratskih praksi neće biti potpune vladavine takvih elita u međusobnom oligarhijskom sinergijskom vezivanju. Da bi se ovaj cilj u praksi ostvario, moramo koristiti dostupno znanje iz oblasti društvenih nauka. U nedostatku boljeg recepta za savladavanje prirodne težnje elita za njihovim ujedinjenjem u oligarhijski politički režim vladavine, treba se poslužiti pola veka starim savetom aktivistkinje za ljudsku jednakost Džo Frimen (Jo Freeman). Naime, ona je u tekstu „Tiranija nestrukturiranosti“ iznela svoje predloge za ovladavanje elitama u svakoj grupi ljudi koja primenjuje neposredne demokratske prakse prilikom donošenja odluka, bilo da su strukturirana, u smislu da je njen poredak institucionalizovan, bilo da su nestrukturirana, u smislu da ne postoji njena formalna struktura, ali ipak i uvek postoji neformalna struktura koju čini elita. Smatra se da su njeni predlozi i dalje jednako aktuelni, a pošto su i veoma jednostavni i praktični, vredi ih izneti u ovom delu knjige.

Najpre, treba istaći da je osnovni predlog Džo Frimen da je svakoj organizaciji ljudi koja odlučuje po principu neposredne demokratije neophodna definisana i institucionalizovana formalna struktura jer u njenom nedostatku se javlja neformalna struktura koja je zasnovana na prijateljskim osnovama i koja je skrivena od pravne regulative pa je zbog toga i teža za ovladavanje. Podsećamo da je krajnji cilj neposrednih demokratskih praksi ostvarenje opšte volje naroda, a ne stvaranje bezbroj novih lokalnih elita, koje će iskoristiti pravila neposredne demokratije i ponovo stvoriti prividnu utakmicu političkih elita umesto vladavine demosa.

Kada je ispunjen preduslov da struktura grupe u kojoj se primenjuje direktno odlučivanje u donošenju odluka bude formalnopravno uređena, tada se mogu primeniti sledeći principi

pomoću kojih demos uvek može da nadvlada neformalnu elitu, a koje je Džo Frimen iznela 1970/71. godine:

- grupa prema unapred predviđenoj proceduri rapoređuje zadatke svakom pojednicu koji je u poziciji
- svaki pojedinac u poziciji odgovoran je grupi u svakom trenutku
- grupa disperzuje zadatke na što veći broj pojedinaca u poziciji
- grupa rotira zadatke među pojedincima u poziciji
- osnov za raspored zadatka moraju biti sposobnost i interesovanje pojedinca u poziciji
- dosledno sprovođenje principa širenja informacija svim članovima grupe jer moć leži upravo u pravovremenoj i tačnoj informaciji. Ovde se dolazi do tačke na koju je ukazivao i Ruso kada je govorio o informisanosti svakog pojedinca kao preduslovu da izražena politička volja bude opšteg karaktera, i
- dosledno sprovođenje principa dostupnosti ključnoj alatki, što bi na planu sadašnjeg trenutka neposrednih demokratskih praksi bio računar sa internet pristupom.

Da bi demos stekao stvarnu političku moć u uslovima neposredne demokratije, neophodno je primeniti navedene principe, ali to nije dovoljno. Bez dugotrajnog učestvovanja građanina u donošenju političkih odluka i njegovog odgoja za život u neposrednim demokratskim praksama, nema velikih šansi da se primena navedenih principa održi u dužem istorijskom periodu. Zato treba uvek imati na umu da je neophodno pojedincu pružiti odgoj koji pored učenja o naučnim i drugim činjenicama podrazumeva i takvu vrstu vaspitanja koja

kao krajnji proizvod ne nudi slepog poslušnika, jer poslušnost državnoj vlasti nije nikada bila, niti će ikada biti čovekova mera privrženosti sopstvenoj društvenoj zajednici.

Umesto pogovora

U ovoj knjizi prikazano je kako liberalna kapitalistička doktrina gleda na demokratiju, kao i društvene procese i stanja koja su u tesnoj vezi sa njom. Liberalna paradigma uspostavlja aksiom po kojem demokratija postoji u sadašnjem trenutku svuda oko nas. Ona je elitističke prirode jer, prema liberalnoj doktrini, političke i finansijske elite imaju legitimitet da vladaju umesto naroda koji je samo pravni nosilac suvereniteta i koji, putem neposrednih i opštih izbora, to svoje pravo prenosi na elite.

I elitistička demokratija je nužno vezana uz vladavinu prava shvaćenu u materijalnom smislu liberalne paradigme i samo u takvom obliku vezivanja može da se javi u ovom modelu društvene stvarnosti. Sa druge strane, vladavina prava ima funkciju da stvori privid lažne alternative ljudskoj jednakosti. Ona je supstitucija za *de facto* jednakost s obzirom na to da su ljudi jednaki samo ako su jednako bogati. Takođe, preovladava teza da je posredna demokratija nužni naslednik neposredne, iz svih onih razloga koji su već izloženi.

Treba istaći i shvatanje prema kojom u sadašnjosti postoje političke prakse neposredne demokratije oličene u ustavnim institutima liberalnih ustava, kao što su neposredni i opšti izbori, narodni referendum, plebiscit i narodna inicijativa. Liberali smatraju da su ovi pravni instituti ostaci neposredne demokratije i da se liberalni kapitalizam zasniva na demokratiji.

Naposletku, liberalna doktrina podrazumeva da sa privrednim rastom rastu i demokratske prakse. Liberalni teoretičari ne prihvataju tezu da je rast demokratskih praksi obrnuto proporcionalan konzistentnom i održivom privrednom rastu na dug vremenski period na svetskom nivou. To znači da liberali sadašnjost posmatraju kao najvišu tačku u kojoj je postignut zacrtani cilj, a to je postizanje društva jednakosti i slobode. Drugim rečima, sadašnje vreme je najuspešnija tačka u dugoj istoriji ljudskog organizovanja na nivou organizovanja državnih vlasti. Sve što prethodi toj tački bilo je samo uvod u nju, a sve što sledi moglo bi da predstavlja opšte civilizacijsko opadanje i u okviru toga opadanje demokratskih praksi.

Nažalost, od ovakvih teza, ništa ne može biti dalje od istine. Građanina od potrošača danas razdvaja spremnost da se kaže istina o stvarnosti u kojoj živimo, a kada je reč o stvarnosti demokratskih praksi na globalnom nivou, tada možemo reći da je demokratija od njenog nastanka u grčkim polisima konstantno išla u pravcu negativnog razvoja obrnuto srazmernog tehničko-tehnološkom razvoju tako da je umesto evolucije doživela devoluciju, što nije slučajno.

Literatura

- Hans Kelzen, *O suštini i vrednosti demokratije* (Beograd, Službeni glasnik, 2005)
- Jozef Šumpeter, *Kapitalizam, socijalizam i demokratija* (Beograd, Kultura, 1960)
- Žan Žak Ruso, *Društveni ugovor* (Beograd, izd. Filip Višnjić, 1993)
- Imanuel Verenštajn, *Posle liberalizma* (Beograd, JP Službeni glasnik, 2005)
- Toma Piketi, *Kapital u XXI veku* (Novi Sad, Akademska knjiga, 2015)
- Nil Ferguson, *Velika degeneracija* (Beograd, Plato, 2016)
- Herodot, *Herodotova Istorija I* (Novi Sad, Matica srpska, 1988)
- Platon, *Država* (Beograd, Dereta, 2013)
- Platon, *Zakoni* (Beograd, Dereta, 2004)
- Aristotel, *Politika* (Zagreb, Globus, 1988)
- Masimo Fini, *Podanici* (Beograd, Centar za izučavanje tradicije *Ukronija*, 2007)
- Maks Veber, *Grad* (Novi Sad, Mediterran publishing, 2014)
- David Harvey, *Kratka istorija neoliberalizma* (Zagreb, VBZ. d.o.o., 2013)
- Nikolai D. Kondratiev: *The long waves in economic life* (Martino Fine Books, 2014)
- Nikolai D. Kondratiev, *The long wave cycle* (Richardson & Snyder, New York, 1984)
- Karl Marks, *Kapital* (Kultura, Beograd, 1947)
- Teri Iglton, *Zašto je Marks bio u pravu* (Beograd, Plato, 2016)
- Berni Sanders, *Naša revolucija: budućnost u koju verujemo* (Beograd, Kontrast, 2016)

Jagdiš Bagvati, *U odbrani globalizacije* (Beograd, JP Službeni glasnik, 2008)

<http://slobodnifilozofski.com/2010/07/jo-freeman-tiranija-nestrukturiranosti.html>

